

Marko Aurelije

Samom
sebi

Marko Aurelije

Samom sebi

Najveći poštovalac Epiktetov i poslednji znatni stoičar M. Anije Ver, koji će, kad ga Antonin Pije usini, uzeti ime Marko Aurelije, i, kad postane car, dodati mu nadimak Antonin, rodio ce 25. aprila 121. god. n. e. u Rimu, gde je njegova porodica, španskog porekla, bila stekla ugledan položaj. Najbolji učitelji u carstvu bili su pozvani da ga pripreme za njegov poziv. U prvoj knjizi svoga dela on je sam izneo pregled svoga razvitka u mladosti i onoga što duguje svojim srodnicima i učiteljima. Prve podsticaje za filozofiju dobio je još kao dečak od stoičara Diogneta. Već tada je pokazivao izvanredne osobine, tako da su ga voleli svi vršnjaci, a i car Hadrijan ga je zavoleo zbog njegove istinoljubivosti i u šali ga je zvao Verissimus. Njegov poočim Antonin Pije bio je u Rim pozvao stoičara Apolonija, čija je predavanja mladi carević slušao kao svaki student. Pored ovoga, on je slušao Seksta iz Heroneje, Plutarhova nećaka, Klaudija Maksima, Kinu Katula i druge. Sve su to bili stoičari kojih je učenje najbolje odgovaralo rimskom karakteru, te će potonji car-filozof i živeti prema filozofijskim i etičkim načelima stoičke

www.dereta.co.yu
office@dereta.co.yu

MALA FILOZOFSKA BIBLIOTEKA

Urednik
Dragan Mojović

Marko Aurelije

Samom sebi

Prevod sa grčkog
Albin Vilhar

Predgovor
Miloš N. Đurić

Beograd
2004
DERETA

PREDGOVOR

Stoička škola i Marko Aurelije

I. Glavni predstavnici stoičke škole

U istoriji stoičke škole, koja je izgradila najznamenitiji sistem helenističkog vremena, razlikuju se tri perioda: stariji period (od god. 300. do 130. s. e.), srednji ili, bolje, helensko-rimski (od god. 130. do 50. s. e.) i pozni (od god. 50. s. e. do u III vek n. e.).

a) Stariji period

Stoičku školu osnovao je Zenon iz Kitije na Kipru. Posle dugog naučnog pripremanja i ugledajući se na Epikura, on se god. 301. sam pojavio kao učitelj filozofije i otvorio svoju školu, a kao mesto svojih predavanja odabrao je na atinskom trgu Islikani trem (Στοὰ ποικίλη) koji se tako zvao po tome što je bio ukrašen Polignotovim freskama, koje su slavile junačka dela Atinjana (D. L. VII 5).

Kao Zenonovi učenici isticali su se Ariston, Miltijadov sin iz Hija, koji je zbog svoje izvanredne besedničke obdarenosti imao nadimak Sirena, zatim Persej iz Kitije, Zenonov zemljak, Heril iz Kartagine, mnogostrano obdareni Dionisije iz Herakleje

na Pontu, s nadimkom Metatemen, jer je docnije prišao kirenskoj ili Epikurovoj školi, Arat iz Sola, pesnik *Nebeskih pojava*, a naročito Kleant iz Asa u Troadi.

Kleantovi učenici bili su Sfer iz Bospora, a naročito Hrisip iz Sola, koji je svojom sistematizatorskom sposobnošću i revnosnom i svestranom obradom celokupnog materijala izgradio pravi sistem ortodoksnog stoičkog učenja i tako postao drugi, tj. definitivni osnivač škole.

Za svoga naslednika Hrisip je odredio svoga užeg zemljaka Zenona iz Tarsa. Ovoga je nasledio Diogen iz Seleukije na Tigridu, koji je već slušao Hrisipa i god. 155. zajedno sa akademikom Karneadom i peripatetičarem Kritolajem, bio treći član poslanstva koje su Atinjani poslali u Rim.

Diogenovi učenici bili su Antipatar iz Tarsa, njegov naslednik u sholarhatu, uz kojega se često spominje njegov zemljak Arhedem, osnivač stoičke filijale u Babilonu, zatim veoma samostalni i mnogostrani Boet iz Sidona, Apolodor iz Seleukije, znameniti gramatičar Apolodor iz Atine, pisac *Hronike*, i Gaj Blossije iz Kume, koga Plutarh u *Životu T. Grakha* prikazuje kao slobodoumna čoveka: on je bio duhovni začetnik agrarnih reformi Tiberija Sempronija Grakha.¹

¹ Videti: Veljko Gortan, *Filosof Blossije i Tiberije Grakho*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, knj. I (1951) 423–432.

Od spisa starih stoičara sačuvani su samo odlomci. Oni se nalaze sabrani u zborniku *Stoicorum veterum fragmenta* collegit Joannes ab Arnim. Vol. I: *Zeno et Zenonis discipuli*, Lips. 1905; vol. II: *Chrysippi fragmenta logica et physica*, Lips. 1903; vol. III: *Chrysippi fragmenta moralia. Fragmenta succesorum Chrysippi*, Lips. 1903; vol. IV: *Indices conscripsit* M. Adler Lips. 1924.

b) Helensko-rimski period

1. Panetije

Od Antipatrovih učenika najznamenitiji bio je Panetije, rođen između 185. i 180, a umro u početku I veka s. e. On je Antipatra i nasledio kao sholarh (*Ind. Herc. col. 53*) i njime počinje nov razvitak i srednji period stoičke škole. Bio je iz Lindu na ostrvu Rodu, koji je svojim geografskim položajem i pregalaštvom svoga stanovništva postao najznamenitije trgovačko mesto u Egeidi i okolnim oblastima, i gde se staro helenstvo dorse krvi i dorskog duha najčistije očuvalo. U političkom pogledu Rod se odlikovao uzornom umerenom demokratijom (*Cic. De rep. III 48*), svojom eunomijom i socijalnim duhom posedničkih klasa (*Strab. XIV 652–653*), koje su svojom političkom dalekovidnošću umele da ostrvu sačuvaju stvarnu samostalnost i da mu pribave značaj političkog činioca koji je od rimskog

senata uziman u račun. Najstariji sin Nikagore, sveštenika dorske Atene. Panetije pripadaše uglednoj porodici, koja se odlikovala u borbi i odnosila pobjede u sportu (Strab. XIV 655).

Posle Antipatra, on je u Pergamu slušao Krateta iz Mala, kome su ga mogle dovesti njegove estetičke i književne naklonosti, a zatim, kad je došao u Atinu, Diogena, i ostao stoičkoj školi veran i posle njegove smrti, za sholarhata Antipatrova. Osim spisa stoičke škole, on je poznao spise i drugih filozofijskih škola, tako da je Kikeron mogao o njemu kazati: „Semper habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocraten, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant“ (*De fin.* IV 28, 79).

Za njegov život bili su presudni njegov dolazak u Rim i poznanstvo s mnogim uticajnim Rimljanima, a naročito s Gajem Lelijem i njegovim prisnim prijateljem Publijem Kornelijem Skipionom Afrikancem Mlađim, s kojim je možda već god. 146. bio u Glavnom stanu pred Kartaginom. Kad je Skipion, god. 146, po naredenju vlade, preduzeo veliki put na Istok da u samim mestima prouči političke prilike, pozvao je Panetija da kao njegov pratilac učestvuje u tome putovanju. Put je trajao više od godinu dana, i oni su obišli Egipat, Siriju, Pergam, Heladu i Rod. Između god. 142. i 140. saobraćao je Panetije u Skipionovoj kući s istoričarem Polibijem, koji nije bio filozof, ali se njegova originalnost sastojala u tome što je shvatio da je rimska vlast nad svetom bila istorijska nužnost, razabrao

duboke uzroke toga golemoga događaja i proračunao mu posledice. Panetijev boravak u Rimu značajan je naročito zbog toga što su on i Gaj Blossije, njegov saučesnik, stoičku filozofiju presađivali na rimsko zemljište, gde je ona izvršila velik uticaj,² ali je još važnije bilo to što je on u Rimu u najvećoj meri proširio svoje vidike i što je imao prilike da u skipionskoj atmosferi uoči metode i snage koje su određivale sudbinu Rima, a time i sveta. Za Helene i Rimljane Skipion i Panetije bili su uzoran primer prijateljstva između državnika i predstavnika nauke. Kao filozof on je uživao veliki ugled kod rimske aristokratije, i Kikeron, na primer, zove ga vel princeps eius, sc. Stoicae disciplinae (*De div.* I 3, 6, *Acad.* II 33, 107) i gravissimus Stoicorum (*De off.* II 14, 5). Poslednjih godina svoga života boravio je delom u Rimu, delom u Atini, ali se naposletku nastanio u Atini, gde je Antipatra pomagao u nastavi, a kad se ovaj zbog starosti postepeno povlačio i ostajao kod kuće, isprva ga je zamenjivao, i naposletku, kad je Antipatar umro, postao upravnik škole. Pravi Helen, stoičar iz Linda izvršio je pohelenji-

² Videti: Svet. Nikolajević, *O stoicizmu u rimskoj državi*, Otadžbina IV (1888), 236-268; E. Vernon Arnold, *Roman Stoicism*, Cambridge 1911; L. Meylan, *Panétius et la pénétration du stoicisme à Rome au dernier siècle de la République*, Rev. de Théol. et de Philos. 1929. 172-201; J. Kaerst, *Scipio Aemilianus, die Stoa und der Prinzipat*, Neue Jahrb. für Wiss. und Jugendb. 1929, 653-675; Ch. N. Smiley, *Stoicism and its Influence on Roman Life and Thought*, Class. Journ. 29 (1934), 645-657; Pietro de Francisci, *Lo spirito della civiltà Romana*, 1940, nem. prevod 1941, 178-194.

vanje Stoe, tj. uneo u nju nov duh i otvorio u njoj nov razvitak.

Od Panetijevih spisa, u kojima je većim delom obrađena praktična filozofija, najčuveniji bio je *O onom što dolikuje* (περὶ τοῦ καυήκοντος), u kome, po Kikeronovu sudu, sine controversia de officiis accuratissime disputavit (*De off.* III 2, 7), i koji je Kikeron slobodno obradio u prvoj i drugoj knjizi svoga spisa *O dužnostima*. Od ostalih spisa pominju se *O eutimiji*, *O filozofijskim pravcima*, *O promislu*, *O Sokratu i sokratovcima*.

Njegovi učenici od Rimljana bili su Kvint Mukije Skevola, G. Fanije, P. Rutilije Ruf, L. Elije, M. Vigelije, Sp. Mumije, Sekst Pompej, L. Lukilije Balbo, a od Helena Mnesarh iz Atine, njegov naslednik u sholarhatu, Hekaton s Roda³, Dardan iz Atine, Apolonije iz Nise u Frigiji, Asklepiodot iz Nikeje, Dionisije iz Kirene, a najveći i najznamenitiji od svih bio je Posidonije, koji je živeo od 135. do 51. god. s. e.

Panetijeve i Hekatonove fragmente izdao je H. N. Fowler, *Panaetii et Hecatonis librorum fragmenta*, Bonnae 1885, Diss.

2. Posidonije

Rođen u Apameji u Siriji, Posidonije se, posle većih naučno-istraživačkih putovanja po Italiji, Ga-

³ Vid. Gomoll, *Der stoische Philosoph Hecaton*. Bonn 1933.

liji, Liguriji, Španiji, Siciliji i severnoj Africi, nastanio u Rodu, koji mu je postao druga postojbina. Tu je osnovao čuvenu školu, gde su ga pored drugih istaknutih Rimljana slušali Kikeron i Pompej. Kao Solon, Pitagora, Herodot, Platon, Eudokso, Demokrit, i on je, dakle, putovao, i njegova shvatanja su odražaj njegovih putovanja, i otuda njegov universalizam nije enciklopedijske prirode, ne leži u strukama, nego u oštini oka kojim on ne samo da uočava ono što je naročito, individualno i karakteristično kako u prirodi tako i u duhovnom životu, nego sagleda celinu kojom je obuhvaćeno i ono što je rastrojeno i rastureno. K. Rajnhart Posidonijev sistem, s obzirom na metodu kojom je izgrađen, obeležava kao najčistiju filozofiju oka a za samog Posidonija kaže da je „der grösste Augendenker der Antike“.⁴ Najuniversalniji duh što ga je helenizam iznedrio, on je bio državnik, mislilac, ispitivač, vaspitač, istoričar kulture, etnograf, tumač svih stvari. On ponovo obraća pažnju na prirodne nauke i uvodi ih u Stou, laća se Aristotela, i to aristotelisanje (ἀριστοτελιζειν) zameraju mu strogi stoičari (Strab. II p. 104). K. Prehter ovako ga prikazuje: „U spajanju istočnjačkog i helenskog načina postojanja pravi predstavnik helenizma, u isti mah i mističar i racionalist, onaj ko veruje u čudesa i egzaktan etiolog, spekulativan mislilac i empiričar, samostalan posmatrač i prerađivač istorijske tradicije, prirodnjak i

⁴ K. Reinhardt, *Poseidonios*, München 1921, 5–6.

poznavalac ljudske prirode i u oblasti praktičke politike, on je sebi, samo delimično idući tragovima svoga učitelja Panetija, stvorio shvatanje sveta u kome se dosokratski, platonski, aristotelski i stoički elementi vezuju u skladno izgrađen sistem.⁵ Kao pitagorovac Arhita, kao peripatetičar Demetrije Faleranin, kao njegovi prethodnici u školi Persej i Sfer, i rodski stoičar udruživao je u sebi državnika i filozofa: bio pritan, najviši državni službenik u gradu i dvaput je putovao u Rim diplomatskim poslom, god. 87. i 51, jer su ga Rođani nagradili građanskim pravom.

Posidonijeva proučavanja i spisi prostiru se gotovo na sve pozitivne nauke njegova vremena: matematiku, astronomiju, fiziku, geografiju, istoriju i gramatiku, a svoja filozofijska shvatanja izložio je u spisima *O duši*, *O vrlinama*, *O svemiru*, *O strastima*, *O gnevu*, *O onom što dolikuje* i drugima. Odlomke iz njegovih spisa izdao je J. Bake, *Posidonii, Rhodii reliquiae doctrinae* Lugd. Bat. 1810, ali ovaj zbornik je posle novijih proučavanja Posidonija zastareo.

Posidonijev naslednik u sholarhatu na Rodu bio je njegov unuk po kćeri Jason iz Nise, koji se bavio pisanjem biografija i spisa iz istorije filozofije.

⁵ K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, Berlin 1926, 478.

3. Stoičari u Tarsu

Od ostalih učenika isticali su se Atenodor, s nadimkom Kordilion, iz Tarsa, jedan od učitelja Makija Porkija Katona Utičkog, i Atenodor, sin Sandonov iz Kane kod Tarsa, koji je po svom zavičaju imao nadimak Kanjanin.

Ako napomenemo da je po nekim izvorima i sam Hrisip bio Taršanin, onda bismo sa poslednjom dvojicom i sa dosad pomenutim filozofima iz Tarsa imali šest stoičara iz toga grada. Ovom prilikom zadržaćemo se na tom gradu i na starim vestima o njegovim filozofima.

Posle rasturanja Aleksandrove imperije, Tars je ušao u sastav Seleukove države. Bio je napredna varoš, jep se nalazio u „velikoj krasnoj dolini sa dovoljno vode, a punoj svakojakog drveća i loze; a rodi i mahunica, proso, pšenica i ječam“ (Xen. *Anab.* I 2, 22). Današnji Tars leži na istom mestu gde i stari; to je, dakle, jedan od malog broja mediteranskih gradova koji imaju gotovo tri hiljade godina svoga neprekidnog postojanja. Značajno je da se filozofi iz Tarsa pojavljuju i kao državnici u svome zavičaju. Platonsko-aristotelski ideal filozofa kao državnika i državnika kao filozofa ostvaruje se jedno vreme i u Tarsu. Geograf Strabon kaže o njima ovo:

„Tamošnji stanovnici (tj. Taršani) revnosno neguju Filozofiju kao i sve ostale opšte nauke, tako da nadmašuju ne samo Atinu i Aleksandriju nego i svako drugo mesto koje bi se još moglo pomenuti i

u kome ima škola i filozofijske nastave. Ali razlika je samo u tome što su oni koji se u Tarsu bave naukama svi domaći ljudi, a stranci ne dolaze lako; Taršani i ne ostaju onde, nego idu u inostranstvo radi usavršavanja i, kad svoje obrazovanje dovrše, rado ostaju u stranom svetu, tako da se samo malo njih vraća... Osim toga, Tars je mnogoljudan i moćan, jer zauzima položaj metropole.

Od tamošnjih ljudi stoičari su bili Antipatar, Arhedem i Nestor, zatim dva Atenodora, od kojih je jedan, onaj s nadimkom Kordilion, već kao star čovek živio u kući Marka Katona i kod njega umro, a drugi, Sandonov sin... bio učitelj caru Augustu i stekao velik ugled, a zatim se, već ostareo, vratio u otadžbinu i oborio tadašnji ustav, po kome je, pored ostalih, gradom rđavo upravljao naročito Boet, koliko loš pesnik toliko i loš građanin, ali zbog laskanja gomili veoma moćan... U tom položaju Atenodor je zatekao grad, i on se neko vreme trudio da razlozima preobraća ne samo Boeta nego i njegove pristalice; ali kad oni ni od kakve samoosionosti nisu prestajali, on se posluži slobodom koju mu je dao car, te ih istera osudivši ih na prognanstvo... Ti ljudi behu, dakle, stoičari... Naročito Rim može da pokaže mnoštvo naučnika rođenih u ovom gradu, jer je on pun Taršana i Aleksandrinaca. Eto, takav je Tars“ (XIV 673, 12–675, 25).

Da je Atenodorova filozofska uprava bila valjana, vidi se otuda što su mu Taršani još u Lukijanovo doba svake godine činili počasti kao heroju

(Macrob. 21, vid. i D. Chrys. Op. XXXIII 48). Dodajmo još da je Tars, o kome već Ksenofont kaže da je „grad velik i bogat“ (*Anab.* I 2, 23), a Julije Kesar „Oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque“ (*Bell. Alex.* 66), bio zavičaj apostola Pavla, koji za se kaže: „Ja sam čovjek Jevrejin iz Tarsa, građanin poznatoga grada u Kilikiji“ (*Act. apost.* 21, 39). Zato je Tars uživao veliki ugled u hrišćana (Basil. *Seleuc.* 557 A; Zonar, 15, XII 23, XIII 12).

Suprotno pripadnicima Epikurove škole koji su se radi obezbeđenja lične udobnosti klonili praktičke politike, stoički filozofi uviđali su moralnu međuzavisnost države i građana, te su stupali u državne poslove kao savetnici i pomoćnici vrhovnih državnih rukovodilaca i zajedno s njima osnivali ili održavali i unapređivali red, sklad i mir u državi ili i sami postajali vrhovni državni rukovodioci.

c) Pozni period

Iz poznoga perioda, tj. od početka I do sredine III veka, poznato je oko pedeset pripadnika stoičke škole, od kojih su najznamenitiji Lukije Anej Seneka, Epiktet i Marko Aurelije.

1. L. Anej Seneka

L. Anej Seneka, jedan od najvećih predstavnika u Rim presadenog stoicizma, rodio se god.

4. s. e. u Kordubi (Španija) od oca M. Aneja Seneke, čuvenog retora, i majke Helvije, blagorodne i veoma obdarene žene. „Fizičke roditelje ne možemo sami odabrati, ali možemo duhovne“, kaže Seneka u spisu *O kratkoći života* (15, 3), i on je sam sebi bio duhovne roditelje. To su bili Sotion iz Aleksandrije, koji je pripadao eklektičkoj školi Kvinta Sekstija, zatim stoičar Atal, sekstijevac Fabijan Papirije i kiničar Demetrije. Za carovanja Kaligulina postao je član Senata. Stekavši veze sa carskom okolinom, upustio se u intimne odnose s Julijom Laviplom, sestrom Kaligulinom, i zato ga Klaudije, na podsticaj Mesalinin, progna, god. 41, na Korziku. Osam godina docnije, Klaudije, na molbu Agripine, svoje druge žene, pozva ga da se vrati, imenuje ga za pretora i postavi za vaspitača svome sinu Neronu. Kad je ovaj seo na presto, Seneka zajedno s iskusnim i ozbiljnim Afranijem Burom dobije konzulat, god. 57. Jedno vreme Neron i nije upravljao svetском državom, nego Seneka, i to doba pozdravljeno je kao zora zlatnoga vremena i smatrano kao najsrećnije doba rimske carevine (Cass. Dio 61, 3, 3).

Kao Panetije i Posidonije, i Seneka je, dakle, bio i državnik i mislilac. U svom spisu *De otio* on i sam kaže o sebi: „Natura utrumque facere me voluit, et agere et contemplationi vivere“ („Priroda me je odredila i za jedno i za drugo, za praktičko delanje kao i za slobodno teorijsko zanimanje.“; 5, 8). Tu je on helenski termin (θεωρία) preveo rečju con-

templatio, ali pod njom nije, kao Aristotel, razumevao samo naučno proučavanje, nego filozofiju kao razmišljanje o celokupnom ljudskom životu.

Iako je u spisu *De tranquillitate animi* pisao da je politička aktivnost moralna dužnost svakoga građanina, Seneka se god. 62, kao šezdesetogodišnjak, stao povlačiti iz javnog života i u već pomenutom spisu *De otio* izneo misli koje su ga na to pokrenule. Neminovnom silom okolnosti državnik postaje kosmopolit i rimska književnost izrasta u svetsku, kojoj je predmet čovečanstvo. Kad je prestala libera res publica i s njome pojedinčev lični uticaj na javni život, Senekin praktički život postaje otium⁶, oslobođenje od zadatka svoga vremena i rad na večnim zadacima čovečanstva, teorijski život filozofa, koji je postao paedagogus generis humani, i čiji svet nije više res publica Romana, nego svet kome pripadaju svi ljudi bez obzira na stalež i naciju.

God. 65. Neron okrivi Seneku kao saučesnika u zaveri koju je skovao Kalpurnije Pison i osudi ga na smrt, i on sam sebi oduzme život.

Ako je i Seneka bio čovek od krvi i ploti, te se nije svagda pridržavao strogih načela stoicizma, jer je brzo nagomilao silno bogatstvo (tri stotine miliona sestercija!), popuštao strastima svoga učenika i bio zelenaš, ipak je bio hrabar u tome što se sa svoga visokog položaja sve do šezdesete go-

⁶ O promeni u rimskom shvatanju otiuma, A. Grilli *Il problema della vita contemplativa nel mondo Greco-Romano*, Milano 1933, 192 ss.

dine nije povukao u privatni život, gde je negovanje vrlina mnogo lakše.

Seneka je bio jedan od najplodnijih pisaca u rimskoj, i kao umetnik u antitetičkom izražavanju jedan od najvećih stilista u svetskoj književnosti. Od njegovih stoičkih spisa sačuvani su *Dijalozi* u dvanaest knjiga, to su rasprave o gnevu, o blaženskom životu, o utesi, o kratkoći života itd., ali im ime ne odgovara sadržini, jer one – s jednim jedinim izuzetkom – nisu u dijalogima; zatim *Poslanice Lukiliju* u dvadeset knjiga, sa sto dvadeset i četiri poslanice, spis *O dobročinstvima* u sedam knjiga i spis *O blagosti* u dve (nekad u tri) knjige. Svi ti spisi napisani su u jedrom, sjajnom impresionističkom stilu, koji za izražavanje osnovnih stoičkih misli uvek nalazi nove oblike.

Od Senekinih spisa prevedeni su u nas: 1) Сава Поповић, *Кринъ или морална поученія у 20 писама мудраца Сенеке изложена*, Съ немачкогъ превео изъ любви къ младежи србској секретар суда окр. Шабачког. У Београду, печатано у Типографіи княжества српскогъ 1842, друго izd. 1868; 2) jednu poslanicu preveo je Steva Pavlović u *Srp. Ilustr. novinama* 1881, br. 11; 3) Iz Pisama (pismo X, XII, XIV, XVII, XX, XXI, XXIII, XXIV), preveo Stjepan Senc u zborniku *Primjeri iz rimske književnosti*, Zagreb, str. 310–325; 4) *Rasprava o blaženom životu i Odabrana pisma Luciliju*, s latinskog preveo i uvod napisao dr Miloš N. Đurić, Beograd 1944.

2. Epiktet

Rođen kao rob između god. 50. i 60. u Hierapolju u Frigiji, Epiktet je došao u Rim u kuću Neronova svemoćnoga gardista Epafrodita, koji je zacelo primetio da se u otresitom i čilom mladiću krije nešto naročito. U mladosti Epiktet je bio izgubio jednu nogu, te je celog veka hramao. Ali svoju hromoću on je hrabro podnosio, tako da je izazvao pažnju i poštovanje svoga gospodara, i ovaj ga je docnije oslobodio. Još kao rob slušao je predavanja stoičkoga filozofa Musonija Rufa, koga je zbog tobožnjega učešća u Pisonovoj zaveri god. 65. Neron prognao a Galba vratio. Po svom povratku Musonije se bavio filozofijom i otvorio svoju školu, ali ne radi zarade hleba, jer on je pripadao viteškom redu. Kao Rimljanin cenio je duhovnu disciplinu strogo metodičkog mišljenja, voleo stari republikanski poredak i s tolikom otvorenošću kritikovao monarhijske ustanove da ga je car Vespasijan morao prognati s ostalim filozofima – a to su bili baš stoičari i kiničari – god. 71. Vratio se tek na poziv cara Tita i produžio svoja predavanja. Od svih njegovih učenika najznamenitiji bio je Epiktet, koji je, po svome oslobođenju, živeo u Rimu kao učitelj filozofije.

God. 94, kad je car Domitijan naredio da svi filozofi moraju napustiti Rim i Italiju (Gell. N. A. XV 11, 3, Suet. *Domit.* 10, Plin *Ep.* III 11, 2, Dio Cass. LXVII 13, 2), Epiktet se preselio u Nikopolj u Epiru, gde je kao philosophus nobilis i kao maximus

philosophorum (Gell. II 18, 10; XVII 19, 4), osnova svoju školu⁷ i živeo od predavanja filozofije. Imao je slušalaca iz svih krajeva carstva. Živeo je još za vladavine Trajanove, a zacelo je i Hadrijan s njime saobraćao (in summa familiaritate habuit, *Hist. Aug. Hadr.* 16, 10).

Nije ništa napisao, nego je, kao Sokrat i kao njegov učitelj Musonije, delao samo živom rečju, ali je njegove razgovore za ce zabeležio i posle njegove smrti i izdao njegov učenik Flavije Arijan iz Nikomedije u Bitiniji,⁸ koji je, kao i Ksenofont, na koga ce ugledao, pisao filozofijske, istorijske i vojničke spise, tako da je u šali nazvan Xenophon redivivus. Filozofijski spisi posvećeni su spomenu o njegovu učitelju; to su pomenuti *Razgovori Epiktetovi* u osam knjiga, od kojih su sačuvane prve četiri, i sačuvani *Priručnik Epiktetov* i *Homilije* u dvanaest knjiga, koje nisu sačuvane. Kao što je Ksenofont u *Spomenima o Sokratu* i *Odbrani Sokratovoj* izložio etička shvatanja svoga učitelja, tako je i Arijan u pomenutim spisima prikazao etičko učenje Epiktetovo.

Priručnik je u nas triput ranije preveden: 1) *Seti se ili ručna knjižica stoičkog morala*, preveo M. I. M., Leskovac 1882; 2) Dr Kosta Đurić, *Etički principi filozofa Epikteta*, Beograd 1925; Flavije Ari-

⁷ J. Bruns, *De schola Epicteti*, Kiel 1897.

⁸ Vid. K. Hartman, *Arrian und Epiktet*, N. Jahrb. f. d. kl. Altert. 15 (1905), 248 ss.

jan *Priručnik Epiktetov*, preveo i uvod napisao Dr Miloš N. Đurić, Kultura, Beograd 1959.

II. Marko Aurelije

1. Život

Najveći poštovalac Epiktetov i poslednji znatni stoičar M. Anije Ver, koji će, kad ga Antonin Pije usini, uzeti ime Marko Aurelije, i, kad postane car, dodati mu nadimak Antonin, rodio ce 25. aprila 121. god. n. e. u Rimu, gde je njegova porodica, španskog porekla, bila stekla ugledan položaj. Najbolji učitelji u carstvu bili su pozvani da ga pripreme za njegov poziv. U prvoj knjizi svoga dela on je sam izneo pregled svoga razvitka u mladosti i onoga što duguje svojim srođnicima i učiteljima. Prve podsticaje za filozofiju dobio je još kao dečak od stoičara Diogneta. Već tada je pokazivao izvanredne osobine, tako da su ga voleli svi vršnjaci, a i car Hadrijan ga je zavoleo zbog njegove istinoljubivosti i u šali ga je zvao Verissimus (Dio LXIX 21, 2). Kad je ušao u dvadesete godine, trudili su ce Kornelije Fronto i Herod Atik da ga pridobiju za sofističku retoriku, ali kad je navršio dvadeset i pet godina, on pod uticajem stoičara Kvinta Junija Rusti-

ka, koji mu je dao Epiktetove *Beleške*, a na veliku žalost Frontovu, ostavi proučavanje retorike da se sasvim posveti stoičkoj filozofiji (*Marc. Ad. se ips.* I 7, 8; Fronto p. 150). Njegov poočim Antonin Pije bio je u Rim pozvao stoičara Apolonija, čija je predavanja mladi carević slušao kao svaki student. Pored ovoga, on je slušao Seksta iz Heroneje, Plutarhova nećaka, Klaudija Maksima, Kinu Katula i druge. Sve su to bili stoičari kojih je učenje najbolje odgovalaralo rimskom karakteru, te će potonji car-filozof i živeti prema filozofijskim i etičkim načelima stoičke škole.⁹ Njegovi uzori bili su P. Klodije, Trazen Pet, Helvidije Prisko, Katon, Brut i Dion, mučenici čistog učenja o vrlini, a Epiktetovi *Razgovori* stalan saputnik.

Kad mu je poočim umro, 161, stupi on na presto, i tako se ispunio Platonov san o vladaru koji je u isti mah i filozof, φιλόσοφος ἔν ἀλούργιδι (*Them. Or.* 34 p. 453, 5 D), kao i san kitajskog filozofa Meng-cea o vladanju prema moralnom načelu (*Wang-tao*).¹⁰ Kao indijski car-filozof Ašoka Vardhana (271. do 231. s. e.), koji se proslavio svojim budističkim ediktima o verskoj toleranciji i sve svoje podanike oglašavao za svoju decu, i rimski filozof na prestolu uči da su „Sve stvari međusobno pove-

⁹ P. Noyen, *Marcus Aurelius, the Greatest Practician of Stoicism*, L'Anquité Classique XXIV (1955), 372–383.

¹⁰ B. H. Stich, *M. Aurel, der Philosoph auf dem röm. Kaiserthron*, Gütersloh 1904 (*Gimnasialbibl.* Heft. 38); W. Goerlitz, *Marc Aurel, Kaiser und Philosoph*, Stuttgart 1954.

zane svetom vezom i nisu jedna drugoj strane. Sve one zajedno sačinjavaju jednu celinu i sve zajedno doprinose jednom i istom redu u svetu.“ (VII 9). Marko Aurelije često je izgovarao Platonovu rečenicu: „Narodi će biti srećni tek onda kad ili filozofi postanu kraljevi ili kraljevi postanu filozofi“, i kad je on došao na vlast, otpočelo je ono što E. Renan zove „carstvo filozofa“. Jer, dok su ranije konzulska vlast i državnički poziv bili povlastica samo starih aristokratskih porodica, za njegove vladavine konzuli i državnici postaju ne samo njegovi učitelji nego i drugi filozofi – Herod, Atik, Fronton, Junije Rustik, Klaudije Sever, Proklo.

Pored svih nevolja koje su carstvo snalazile za njegove vladavine – pustošenja, gladi i strašne kuge, izbijanja ustanaka, dugotrajnih ratova s Parćanima, Markomanima i Kvadima – Marko Aurelije opet je valjano upravljao državnim brodom i bio jedan od najboljih rimskih careva, jer je, težeći da ostvari Platonov ideal o filozofu kao vladaocu i vladaocu kao filozofu, na srećan način spajao u sebi filozofsku pamet s vladarskom praktičko-političkom veštinom. Kao što je veoma savesno pazio da se zakoni čvrsto drže, čak i za trajanja rata (*Philostr. Vita soph.* II 1, 11, p. 68 c Kayser), tako je i u upravljanju nad državnim finansijama bio veoma čuvaran i štedljiv (*Dio LXXXI* 32, 4: οἰκονομικω-τατος; *Vita M. A., philos.* 23. 2: in largitionibus pecuniae publicae parcissimus), a što ce tiče upravljanja u pokrajinama: provincias ingenti benignitate

et moderatione tractavit (*Vita M. A. philos.* 17, 1). Ali to ipak nije bio srećan sklad državne veštine i filozofske uvidavnosti, jer je veza između Stoe i države bila raskinuta, i Marko je svoje carovanje osećao kao težak teret, i sve zemaljsko bilo je za njega ništavno, pa i sama res publica Rimske imperije. On nije bio velik car, ali po shvatanju svoga vladarskoga poziva on ce može staviti u red velikih vladara, i u njegovoj vladarskoj pojavi bilo je nečega što podseća na sjaj sunca koje ce kloni smiraju. Mada εἴχε τὰς ἀρετὰς ἀπάσα ἀσπᾶντων τῶν ἀμαρτημάτων ἀπέιχετο καὶ οὔτε ἐκὼν οὔτ' ἄκων ἐπλημμέλει „imao sve vrline, klonio ce svih poroka, te nije grešio ni s voljom ni bez nje“ (Dio XXI 34, 2–3), opet on nije bio srećan, jer su mu porodičnu sreću pomučivali razvratan život njegove žene Faustine, koju je on voleo, a koja njega nije volela, i raspusnost njegova sina Komoda.

U tihim časovima najviše je voleo da razgovara sam sa sobom, tražeći utehe i potpore u filozofiji. Te razgovore ostavio je u aforističkom obliku i bez određena reda zabeležene u spisu *Razmatranja o samom sebi* (Τῶν εἰς ἑαυτὸν βίβλια) u dvanaest knjiga. Taj spis neprestano je privlačio blagorodna srca i duboke glave, pa su mu ce divila i dva vladara, takođe filozofi: car Julijan, u čijoj satiri *Gozba ili Kronova svetkovina ili Kesari* car-filozof dobija prvu nagradu, i još posle više od hiljadu i pet stotina godina jedan nemački vladar-filozof i prijatelj filozofije i slobodne misli, Fridrih Veliki, koji je, kao

i sam stoičar na prestolu, bio prvi sluga svoje države i koga je Volter, u jednom pismu Aržansu, nazvao Markom Aurelijem Severa, a Lametri Julijanom Severa. U rimskom caru nemački car je video uzor vladara i kao on, o čemu svedoči njegova pesma *Le Stoicien*, ispevana u očajnom položaju god. 1761, verovao je u snagu vrline, koja sadržinu života nalazi u ispunjavanju dužnosti i u službi zajednici:

Elle immole au public, sans peine et sans regret,
ses travaux et sa vie et son propre intérêt.¹¹

Na kraju svoga života Marko Aurelije učinio je kobnu pogrešku. Tajna carskih uspeha od Nerve do njega ležala je u tome što je car u senatu i u sporazumu sa senatom za svoga naslednika birao čoveka za koga mu se činilo da je najsposobniji, i njega bi posinio i uzeo za pomoćnika. Nerva je posinio Trajana, rukovodioca rajnskih legiona, Hispanca iz stare rimske porodice, Trajan Hadrijana, Hadrijan Antonina Pija, a ovaj Marka Aurelija. Stari izvori ne daju nam objašnjenja kako je došlo do toga da se ovaj poslednji ogreši o postupak svojih prethodnika i da uvede dinastički princip. Mesto da postupi kao njegovi prethodnici, tj. da u sporazumu sa senatom izabere Klaudija Pompejana, koga je senat proglasio kao najdostojnijega, baš car-filozof za pomoćnika u carovanju uzima svoga petnaestogodišnjega sina

¹¹ *Oeuvres de Frédéric le Grand*, Tome XII, Berlin 1849, 187.

Komoda, za čije će se vladavine vratiti vremena Kaligule i Nerona. Posledice Aurelijeve pogreške bile su strašni građanski ratovi, koji su se završili time što je na razvalinama senatskoga autoriteta ponikao vojnički apsolutizam Septimija Severa (193–211).

Car-filozof umro je god. 180. u Vindoboni u ratu s Markomanima.¹²

2. Učenje

U poređenju s prethodnim predstavnicima stoičke škole, učenje Marka Aurelija, poslednjeg velikog predstavnika stoičke filozofije, dobilo je pesimističko, religijsko-idealističko i fatalističko obeležje, a to se objašnjava kao posledica sve većeg privrednog opadanja Rimskog carstva i bezizlaznog položaja rimskog društva i kao trag uticaja mističkih učenja koja su se u to doba u Rimu bujno rascvetala, mada je i sam M. Aurelije zazirao od istočnjačkih mračnih religijskih praznoverica. To je odjek nemira i umora koji je svakodnevno rastao, znak očajanja i straha od smrti koji se nikad ne stišava i ne rastura, odražaj poznih jesenjih dana Rimske im-

¹² Moderna literatura o caru Marku: P. B. Watson, *Marcus Aurelius Antoninus*, New York 1884 (obimno delo c bibliografijom, str. 318–323); P. E. Matheson, *Marcus Aurelius and his Task as Emperor*, Cambridge 1922; G. Loisel, *La vie de Marc-Aurèle, philosophe et empereur*, Paris 1929; C. Clayton-Dove, *Marcus Aur. Ant., his Life and Times*, London 1933; C. Schempf, *Weisheit und Weltherrschaft. Kaiser Marc-Aurel in seinen Bekenntnissen*, Berlin 1938; A. Cresson, *Marc-Aurèle*, Paris 1938; G. Soleri, *Marco Aurelio*, Brescia 1947.

perije, i kad čovek čita *Razmatranja o samom sebi*, taj dnevnik, u kome je car naslikao intimnog sebe, kao onaj umetnik što potomstvu ostavlja svoj portret, čini mu se kao da hodi po jesenjoj šumi, koja je puna mirisa od zlatnog i purpurnog lišća koje vene. Ono što najviše zrači iz toga dnevnika, koji nije drugo nego monolog iz tragedije velikog srca, jeste iskrenost carevih sopstvenih osećanja. Šta su bolovi napravili od njega kao čoveka, muža, roditelja i cara, a šta je on kao mudrac napravio od bolova! Sve što je car-filozof pisao o životu i ljudskoj bedi zadahnuo je osećanjima koja je sam negovao. Vidna je sumnja koja često izbija iz njegova verovanja, vidan je bol koji je bolovao u časovima sumnje, napor da razumom stečene misli pomiri s verom u svom osećanju, kao što je vidna i vera u nepobedivost ljudskog uma, koji ga spasava od asketske suvoće, kvijetizma i očajanja.

U svojim etičkim shvatanjima on je, uglavnom pod uticajem Epiktetovih *Dijatriba*, koje mu je iz svoje biblioteke dao filozof Junije Rustik, i taj spis, koji je Dž. Stjuart Mil, u svom delu *O slobodi*, nazvao najsavršenijim etičkim proizvodom antičkog duha, stvorio je od njega stoičara.

Ali od Epikteta on se razlikuje u tome što mu nedostaje ona vedra nadmoćnost nad stvarima, i što je izgubio veru u napore stoičkih filozofa da se postignu sloboda i spokojstvo i ostvari socijalna pravda. „Zatim razmisli o karakteru svojih bližnjih, od kojih je i onaj najljubazniji takav da ga jedva možemo

podneti, a da ne pominjem kako i sami sebe jedva podnosimo. Ne mogu da vidim šta bi u takvom mraku i prljavštini i pri tako brznoj promeni materije, vremena, pokreta i pokrenutih stvari, zaslužilo da se zbog svoje vrednosti naročito istakne ili da se oko njega uloži bilo kakav trud.“ (V 10). „Još jedan trenutak, i ti ćeš postati ili mumija, a ostaće još samo tvoje ime, ili možda ni to; a ime je samo prazan zvuk i odjek. Ništavne su stvari koje smo u životu toliko visoko cenili, one su trule i bez vrednosti, a ljudi su samo psi koji se međusobno ujedaju i deca koja se svađaju, smeju i plaču... Pa šta nas još zadržava ovde?“ (V 33). Međutim, baveći se stoičkom filozofijom, on je naučio da je um jedini izvor iz koga se crpe snaga za život i stekao uverenje da čovek u svima prilikama i pored svih gorkih doživljaja treba da očuva duhovnu ravnotežu. „Da se u tvome razumu ne bi stvorilo nikakvo mišljenje protivno sveopštoj prirodi i ustrojstvu razumnoga bića, cenim svoju sposobnost da zaključuješ, jer je u njoj sve. Priroda zahteva promućurnost u donošenju sudova, osećanje pripadnosti ljudskome društvu i odanost božjoj volji.“ (III 9) i „Kao što lekari za iznenadne operacije vazda imaju pri ruci potrebne instrumente i noževe, tako neka su i tvoja načela uvek spremna kako bi mogao razumeti božje i ljudske stvari, i svaku od njih, i onu najmanju, izvršiti kao čovek koji se uvek seća da su oba sveta međusobno povezana.“ (III 13).

Za sticanje pravilnog suda o stvarima i događajima, kao i za savlađivanje teškoća u životu, najjaču pomoć daje filozofija, a ona je, kako kaže E. Renan, s Markom Aurelijem zajedno carovala. „Dužina ljudskog života samo je tačka u vremenu, njegovo postojanje je u neprestanom toku, čula su mutna, sklop čitavoga tela podleže raspadanju i truleži, duša je čigra, sudbina je zagonetka, naš glas sumnjiv. Jednom rečju, sve što sačinjava telo, reka je, a što je u vezi sa dušom, san i dim. Život je borba i putovanje stranca; posmrtna slava je zaborav. Pa šta nas, onda, može da vodi? Samo i jedino filozofija. I to time što ćemo u sebi, kao pobednika nad nasladama i bolovima, čuvati demona od zlostavljanja i štete, što ništa nećemo raditi bez svrhe i služeći se laži i pretvaranjem, i što nećemo zavisiti od toga da li i neki drugi čovek radi to isto ili ne. Tako što ćemo ono što nam se desi i što nas snađe primiti sa ubeđenjem da sve to dolazi odnekud odakle i genije sam dolazi... Ono se vrši po zakonima prirode, a što je prirodno, nije zlo.“ (II 17). Etički značaj filozofije on i ovako obeležava: „Misli na to da filozofija zahteva samo ono što traži i tvoja priroda, i zar ćeš ti onda poželeći nešto drugo, nešto što nije u skladu sa njom? „Ima li nečega što je prijatnije od nje?“ – Zar naslada ne upropašćuje ljude baš zato što je prijatna? Razmisli još, da li velikodušnost, sloboda, jednostavnost, dobrota i pobožnost nisu mnogo prijatnije? I da li išta može biti prijatnije od uvidavnosti, kad znaš da je moć razuma i saznanja u svima stvarima nepogrešiva i da postiže uspeh?“ (V 9).

Od učenja svoje škole car-filozof udaljuje se utoliko ukoliko u svom shvatanju i tumačenju čoveka razbija stoički materijalizam, te duh (voûç), zamišljen materijalno kao princip, diže iznad duše kao supstrat različan od materijalnih elemenata. „Telo, duša, razum: telu pripadaju čula, duši želje, razumu božji principi.“ (III 16, vid. i XII 3), a duh nije ništa drugo nego demon koga je Div svakom čoveku dao za nadzornika i vođu (V 27). Ova podela je osnova Aurelijeva učenja o čoveku, i na nju se on uvek vraća. I za njega su afekti najteža opasnost, tako da on jednom za etiku uzima izraz „učenje o afektima“. Ali u odnosu prema nagonskim snagama, koje ponekad dobiju podzemne dveri kao vetrovi iz Eolove pećine, duh može sačuvati svoju slobodu ako se samo služi svojom snagom: „Shvati jednom da u tebi postoji nešto što je jače i božanstvenije od stvari koje izazivaju tvoje strasti i koje te kao kakvu lutku povlače na sve strane.“ (XII 19). Pravi vrednosni sud o stvarima i pribranost duha oslobodavaju čoveka od štetnih naleta afekata: „Misli na to da je razum nepobediv kad se povuče u sebe i kad je zadovoljan time da ništa ne uradi protiv svoje volje, makar se ponekad i bez razloga opirao... Zato je duh, kad je bez afekata, kao tvrđava.“ (VIII 48).

Osnovna misao koja prožima carevo shvatanje sveta i života jeste misao o neprestanom toku stvari i nepostojanosti svega postojanja: „Sve je promena, pa se i ti neprestano menjaš i na izvestan način propadaš. A tako biva i sa celim svetom.“ (IX 19,

vid. i IV 36 i 43, V 23). Zato, savetuje car, „Ovaj kratki razmak treba prelaziti onako kako to priroda zahteva, pa onda raspoloženo otići na odmor, kao što zrela maslina koja otpada sa drveta još u padu blagosilja drvo koje ju je rodilo i zahvaljuje mu.“ (IV 48). Uslov za dostizanje takve visine, na kojoj se čuje brujanje harmonije sfera, jeste sijanje duhovnom svetlošću koja ni u tami ne prestaje da sja. „A šta je zrak, to možeš videti kad posmatraš kako sunčana svetlost ulazi kroz uzan otvor u neku tamnu sobu. Ona se prostire u pravoj liniji, preseca vazduh i odupire se nekako u prvu površinu na koju padne. Tu ostaje, ne klizi i ne pada. Takvo mora biti i žarenje i razlivanje tvoga duha: nikad ga ne sme nestati, nego se mora prostirati, ne sme udarati silom i nasiljem o prepreke koje se javljaju, a ne sme ni da se sruši na zemlju, nego mora ostati čvrsto i mora osvetljavati ono što pogađa.“ (VIII 57).

Usred svih promena, prevrtljivosti i nestalnosti života treba sačuvati unutrašnju slobodu i održati snagu svoje sopstvene istine, jer se time najbolje može odolevati udarcima spoljašnjih moći i pritisku nenadanih i nezasluzenih nedaća: „Budi kao stena o koju se talasi neprestano lome. Ona stoji nepokretna, a more koje oko nje besni postepeno se smiruje.“ (IV 49). Kad hoće da udare sudbina i nesreća, car, u vreme kad je gotovo sve poslove vršio rob, ističe rad kao najbolje koplje protiv njihovih oklopa: „Ako se u zoru probudiš zlovoljan, pomisli qvo: „Probudio sam se zato da kao čovek

krenem na posao. Pa zar da onda budem zlovoljan kad se spremam da radim ono zbog čega postojim i zbog čega sam i došao na svet? Ili sam možda predodređen za to da ležim u krevetu i da se grejem?“ – „Pa, to je prijatnije.“ – A zar si ti rođen samo za prijatnost? Da li si uopšte stvoren da bi uživao ili radio? Zar ne vidiš kako i cveće, i ptice, i mravi, i paucci, i pčele rade svoje poslove i kako prema svojim mogućnostima zajedno sa nama izgrađuju svemir? I zar ti nećeš da vršiš dužnosti čoveka? Zar ne težiš za ciljem koji ti je postavila priroda? – „Ali ja moram da se odmorim.“ – Svakako, i ja tako mislim. Ali je priroda odredila granice i tome, a isto tako i jelu i piću. A ti ipak prelaziš granice onoga što bi ti moralo biti dovoljno. Ne činiš to samo kad je u pitanju rad; tu ostaješ u „granicama mogućnosti“ (V 1).

I car-filozof opširno je pretresao glavnu dogmu opšteg stoičkog učenja o državi – kocmopolitizam. Mada je i sam živio usred huke političkog života, on je, kao mnogi stoičari, očećao odvratnost prema empirijskoj državi: „Kako su bedni čovečuljci koji se bave državnim poslovima i pri tom misle da postupaju kao filozofi. Budale! Ali, čoveče, pa šta da se radi? Ono što priroda u ovome trenutku zahteva od tebe. Ne sanjaj o Platonovoj državi!“ (IX 29). Čovek je, no njemu, građanin one najviše države prema kojoj se pojedine države ponašaju kao kuće jednoga grada prema celini (III 11), u kojoj vlada jednakost, jep nema socijalnih razlika koje bi je ometale. „Ako mi, ljudi, imamo zajedničku sposo-

bnost mišljenja, onda nam je zajednički i razum pomoću koga postajemo sposobni za mišljenje. Onda nam je zajednički i razum koji kazuje šta treba uraditi, a šta ne. Onda nam je zajednički i zakon. A ako je tako, onda smo mi ljudi, građani. Onda učestvujemo u nekakvom državnom uređenju. Onda je i svemir na neki način država.“ (IV 4, vid. i VI 23). Osećanje države Marko Aurelije prenosi i u ekumensku državu, i pojmovi ekumenske države i ekumenskoga građanina za njega kao Rimljanina dobivaju plastičan život: „Moje je mesto i moja domovina, ukoliko sam Antonin, Rim, a ukoliko čovek, kosmos“ (VI 44).

Car nema o ljudima nikakvih iluzija, ali se on ne ljuti na nevaljalca, jer u njemu vidi samo neobaveštena čoveka, s kojim je ipak obavezan da saraduje. Jer priroda je kao celina svagda nešto savršeno, što se menja samo u svojim pojavnim oblicima, po neumitnom zakonu. I sva umom obdarena bića nisu „delovi“ nego „članovi“ prirode kao jednog sveobuhvatnog organizma, u kome su svi elementi jedni s drugima vezani i stoje međusobno ne samo u čudesnom srodstvu nego i u simpatijskoj vezi. Pored svih svojih bolova i gorkih iskustava, on nikad nije prestao da u dubini svoje duše pali skrovitu vatru čoveštva i opšte čovečanske ljubavi: „U prirodi je ljudskoj da voli i one koji greše“ (VII 22). „Ukrasi se prostosrdačnošću i stidljivošću, a ne brini se za stvari koje leže između dobra i zla. Voli ljudski rod!“ (VII 31)

Car-filozof zna kako je svako zemaljsko biće maleno kad se uporedi sa sveprirodnom, velikom vasijskom državom, kojoj svi pripadamo, u kojoj nema razlike između kraćeg i dužeg života, i koja je u svojoj suštini udešena za dobro: „Čoveče, bio si građanin u ovoj velikoj državi: šta znači da li si to bio pet ili sto godina? Glavno je da si bio u skladu sa zakonima! Kakvo je zlo u tome što će te iz države isterati, ne tiranin ili kakav nepošteni sudija, nego sveopšta priroda koja te je i dovela u nju? To je kao kad bi pretor oslobodio dužnosti da igra glumca koga je uzeo u službu. Ali ja nisam odigrao svih pet činova, već samo tri. Dobro, ali u životu znače i tri čina čitavu dramu. Jer, kad će biti kraj određuje onaj koji te je isto tako nekada uveo u život, kao što je sada tvoj život završio. A ti si u svemu tome sasvim nevin. Zato pođi sa blagom misli, jer i onaj koji te zove pun je blagosti.“ (XII 36).

I car-filozof odigrao je samo tri čina. Borio se dok nije iznemogao u borbi i pao, ali nepobedjen. Zar je promašio svoj život zato što nije bio srećan onoliko koliko bi mogao biti da je duže živeo? Mada je odigrao samo tri čina, opet se iz njih vide sve njegove težnje i sva osećanja, svi bolovi, radosti i uživanja, iz kojih jače nego iz pet činova može da sijaju njegova plemenitost, kao što se sunce ili mesec jasnije primećuje kroz ogolelo granje jesenje šume. U tome su lepota i veličina njegove igre i uloge.

SAMOM SEBI

Amico Romualdo
optimo doctissimo
SEV

PRVA KNJIGA

1. Plemenitost i blagost nasledio sam od svoga dede Vera.¹

2. Skromnost i muževnost od onoga što se o mome ocu² priča i što još sam znam o njemu.

3. Po majci³ strah božji i darežljivost i ne samo strah od rdavih dela, već i od rdavih misli; od nje sam još nasledio i to da živim umerenim životom, daleko od života bogataša.

4. Od svoga pradede⁴ primio sam načelo da ne posećujem javne zabave, predavanja i recitacije i prihvatio običaj da držim u kući dobre učitelje i ubeđenje da na takve stvari treba u velikoj meri trošiti.

¹ Ver: Marcus Annius Verus (umro 138. n. e.).

² otac Annius Verus.

³ majka Domitia Lucilla, ili, prema podacima Kapitolina, Domitia Calvilla.

⁴ praded: ili Annius Verus, praded po ocu, rimski senator i pretor, ili Katilije Sever (Catilius Severus), praded no majci.

5. Moj vaspitač⁵ naučio me je da se ne oduševljam ni za „zelene“ ni za „plave“, ni za „okrugli“ ni za „duguljasti štit“; ulio mi je moć da istrajem u naporima i da budem zadovoljan malim; osposobio me je da se sam umem latiti posla; da se prihvatim mnogih stvari i da nerado slušam klevete.

6. To što se ne bavim ništavnim stvarima, imam od Diogneta;⁶ što ne verujem u priče čudo-

⁵ Ko je ovaj vaspitač kojega Marko Aurelije ne pominje? To što filozof ne navodi njegovo ime, dokazuje da ga je Aurelije neobično voleo i da je ovom učitelju bio neobično zahvalan jer ga pominje odmah iza članova svoje porodice. Možda je ovaj čovek bio opšte poznata ličnost, na prema tome nije ni bilo potrebno da ga pisac naročito spomene. Neki misle da je to možda neki Aleksandar iz Kotieona u Frigiji (vidi napomenu 11 u prvoj knjizi). Zanimljivo je to da ni Kapitolin u biografiji cara Marka Aurelija ne spominje toga čoveka po imenu, već samo kaže (caput 10) da je Marko plakao kad mu je ovaj učitelj umro. – U Rimu su postojale četiri organizacije koje su imale za zadatak priređivanje cirkuskih igara; one su raspolagale konjima i osobljem koje je bilo potrebno za održavanje trka i stavljale su ih na raspoloženje priređivačima igara uz odgovarajuću odštetu. Svaka od ovih organizacija je imala svoju boju i vozači su na trkama nosili tu boju. Te četiri organizacije su bile: 1. *factio albata* (beli), 2. *factio russata* (crveni), 3. *factio prasina* (zeleni) i 4. *factio veneta* (plavi). Car Domicijan uveo je još dve (carske) boje: zlatnu i purpurnu, ali se to nije dugo održalo. I narod je bio podeljen na četiri stranke. Oduševljenje naroda prilikom igara bilo je ogromno i mogli bismo ga uporediti sa oduševljenjem današnjih posmatrača utakmica između dva (ili više) klubova. – Neki gladijatori (takozvani *hoplómachoi*) nosili su duguljast štit (*scutum*), njihovi protivnici (*provocatores*) imali su okrugao štit (*parma*).

⁶ *Diognet* (Diógnetos) je bio učitelj Marka Aurelija u slikarstvu, kao što priča Kapitolin (c. 4: operam praeterea pingendo sub magistro Diogneto dedit). – Prepelice su Grci držali već za vremena Sokrata i Platona. – *Bakhej* je bio prvi učitelj filozofije. On je stajao na čelu

tvoraca i čarobnjaka o bajanju i isterivanju demona ni u druge stvari te vrste; što se ne bavim odgajanjem prepelica niti me nešto slično može da zaludi; što volim da čujem i iskrenu reč; što sam upoznao filozofiju; što sam prvo slušao Bakheja, pa Tandasi-da i Markijana; što sam još kao dete pisao dijaloge; što volim grubo ležište prekriveno samo krznom, i što uopšte imam navike koje odgovaraju životu grčkih filozofa – zasluga je Diogneta.

7. Blagodareći Rustiku,⁷ saznao sam da svoj karakter treba ispravljati i sređivati; nisam upao u sofističko oduševljenje; nisam pisao o naučnim teorijama, nisam izgovarao izreke koje treba da pobude na vrlinu, niti sam se prikazivao kao asket ili dobrotvor; nisam želeo da postanem govornik, pesnik ili kakav duhovit čovek; nisam kod kuće oblačio svečano ruho niti sam činio nešto slično; svoja pisma pisao sam jednostavno i prirodno, onako kao što je bilo njegovo pismo poslato iz Sinuese⁸ mojoj

Platonove Akademije. – *Tandasid* i *Markijan* su nepoznata imena. Izgleda, štaviše, da nam ona nisu predata u pravilnom obliku, nego su prilikom prepisivanja rukopisa pretrpela izmene, te tako došla do nas u iskvarenom obliku. Ime Markijan treba, možda, prepraviti u Maecianus, ili Metianus koji je bio učitelj Marka Aurelija u pravnim naukama.

⁷ *Rustik* (Rusticus) je bio stoički filozof i carev intiman prijatelj. Car ga je odlikovao i uzdigao do visokih počasti. U svome delu ga pominje dvaput.

⁸ *Sinuesa* je grad u Lacijumu. Mesto je poznato kao vinorodno. – *Epiktet*, rođen oko 60. n. e. u Hieropolisu u Frigiji. Kao rob je došao u Rim, gde je došao u dodir sa stoičkom Musonijem Rufom. Car Domicijan ga je prognao iz Rima. Flavije Arijan (Flavius Arrianus) skupo je predavanja svoga učitelja Epikteta u osam knjiga „diatribai“.

majci; čim su ljudi koji su me uvredili ili učinili bilo kakav prestup prema meni sami hteli da opet poprave svoju krivicu, popuštao sam i pomirio se sa njima; navikavao sam se da pažljivo čitam i da se ne zadovoljavam samo time što ću površno shvatiti samo sadržinu; brbljivcima nisam lako verovao; i upoznao sam se sa spisima Epiktetovim, koje mi je on dao iz svoje biblioteke.

8. Od Apolonija⁹ sam primio slobodu mišljenja i načelo da se ništa ne sme ostaviti slučaju, nego da se u celokupnom svome delanju ni jedan jedini trenutak ne sme imati pred očima ništa drugo nego razum; još sam primio postojano držanje u teškim patnjama i zbog gubitka deteta i u dugotrajnim bolestima; on sam bio mi je živi primer kako jedan te isti čovek može biti i veoma energičan i popustljiv; poučavajući druge, nije nikad bio nestrpljiv; u njemu sam upoznao čoveka koji je svoju veštinu i iskustvo u pretresanju naučnih pitanja smatrao za najneznatniju od svih svojih vrlina. Od njega sam naučio kako treba primati tobožnje usluge svojih prijatelja i da radi njih niti treba žrtvovati svoju nezavisnost, niti se opet mora ravnodušno preći preko njih.

9. Sekst¹⁰ me je uputio da budem ljubazan; dao mi je primer kakva treba da bude kuća kojom

⁹ *Apolonije*, stoički filozof iz Halkide. Njega je car Antonin (Antoninus Pius) pozvao u Rim i poverio mu vaspitavanje Marka Aurelija.

¹⁰ *Sekst* (Sextos) iz Heroneje (Chaironeia u Beotiji, Grčka), rođak Plutarhov (Plútarchos), stoički filozof, odličan prijatelj cara Marka Aurelija.

upravlja otac; od njega sam saznao da treba živeti po prirodnim zakonima; naučio me je neusiljenom dostojanstvu; upoznao sam njegovu veliku pažnju i brigu za prijatelje; njegovo strpljenje prema neupućenim i neukim ljudima; njegovu sposobnost da se svakome prilagodi, tako da je druženje s njim bilo prijatnije od bilo kakvog laskanja, a istovremeno je svim tim ljudima ulivao poštovanje; on me je osposobio da pronađem i sredim svoja životna načela; nikada nije ispoljio gnev i nikada ga nije obuzela nikakva strast; nego je, naprotiv, u isto vreme bio i sasvim nepristrasan i veoma ljubazan; video sam i njegov način kako nenametljivo izriče pohvalu; kako je njegovo bogatstvo u znanju i kako se, ipak, njime ne razmeće.

10. Filolog Aleksandar¹¹ naučio me je šta je obzirnost; on nije pogrdnim rečima uhvatio i prekoravao učenika kad bi ovaj upotrebio neki varvarski, pogrešni ili grubi izraz, nego je u vidu odgovora ili potvrde, ili izmenjujući misli o toj stvari a ne o toj reči, ili na neki drugi sličan i kao uzgredan način, spretno isticao baš onu reč koju je ovaj morao da upotrebi.

11. Od Frontona¹² sam saznao kolika je zavist i spletkarenje i neiskrenost kod tirana i da naše

¹¹ *Aleksandar* (Aléxandros), gramatik iz Kotiejona u Frigiji, bio je učitelj grčkog jezika caru Marku Aureliju i njegovom bratu (adoptivnom) Veru.

¹² *Fronton* (Fronto) iz Cirte u Numidiji (Afrika), poznati retor u Rimu za vreme cara Hadrijana (117–138). Sačuvana nam je njegova prepiska sa Markom i ona nam pokazuje koliko je car obožavao svoga učitelja i prijatelja.

plemstvo, naši patriciji, imaju manje čovekoljublja nego ostali ljudi.

12. Platonik Aleksandar¹³ ulio mi je osobinu da ne govorim često i bez potrebe i da ni u pismu ne napišem kako „nemam vremena“, te da se tako, izgovarajući se prilikama oko nas, neprestano ne izvlačim od dužnosti koje nam nameću odnosi prema našim bližnjima.

13. Katul¹⁴ me je naučio da ne odbacujem prijatelja koji me, makar i bezrazložno, zbog nečega optužuje, nego da pokušavam da mu ponovo povratim pređašnje raspoloženje i naklonost prema sebi; da o svojim učiteljima govorim samo dobro i da to činim iz ubeđenja, kao što se priča za Domicija i Atenodota;¹⁵ najzad, da iskreno volim svoju decu.

14. Od brata Severa¹⁶ nasledio sam smisao za domaći život u ljubavi i ljubav prema istini i pravdi;

¹³ *Aleksandar*, platonik i prijatelj carev, takođe njegov sekretar.

¹⁴ *Katul Cina* (Catulus Cinna), neki stoik.

¹⁵ *Domicije* i *Atenodot*. Domicije (Domitius) je jedan od Markovih predaka po majci, a Atenodot je, verovatno, Frontonov učitelj.

¹⁶ Brat Sever (Severus): ne zna se ko je to. Marko Aurelije nije imao brata i zato neki izdavači i komentatori misle da je u tekstu prvobitno stajalo Ouérrou (Veru). Ali Ver, (adoptivni) brat Markov, nije bio čovek takvih sposobnosti da bi ga Marko toliko hvalio. Verovatno je to ime nekog peripatetika Kladija Severa (Claudius Severus). Taj Kladije je bio otac Markovog tasta (?). – Thræsea Paetus, stoik, koji je izgubio život pod Neronom: *Helvidije Prisk* (Helvidius Priscus), republikanac, osuđen na smrt od cara Vespazijana (69–79). – *Katon Mladi* (M. Porcius Cato), *Dion iz Pruze* (sa nadimkom „Zlatousti“, Chrysostómos), Brut (D. Iunius Brutus), ubica Gaja Julija Cezara. Sve su to bili ljudi koji su izgubili život zbog svog republikanskog ubeđenja, kao mučenici.

preko njega sam upoznao Trazeja, Helvidija, Katona, Diona i Bruta i stekao predstavu o demokratskom uređenju, koje počiva na ravnopravnosti među građanima i na slobodi govora svih ljudi, i o monarhiji u kojoj sloboda podanika vredi više nego sve ostalo. Njegova je zasluga i to što sam duboko i nepokolebljivo cenio filozofiju; primio sam njegovu sklonost da činim dobro i obilno delim poklone; stekao ubeđenje da se od svojih prijatelja uvek mogu nadati najboljem i da mogu verovati njihovoj ljubavi; imam i njegovu otvorenost prema onima koji se sa njegovim postupcima nisu slagali: i iskrenost prema prijateljima koji nisu morali da nagađaju šta on želi, a šta ne, jer je bio otvoren prema njima.

15. Od Maksima¹⁷ sam naučio da vladam sobom i da po svaku cenu istrajem na dobrom putu; da uvek, a naročito za vreme bolesti, sačuvam vedrinu duha; da uskladim svoj karakter onom lepom mešavinom ljubaznosti i ozbiljnoga dostojanstva; video sam kako je on bez muke i roptanja vršio svoje dužnosti; kako su svi imali poverenje u njega; kako je, kad god bi što rekao, isto tako i mislio, a sve što bi uradio, činio je bez ikakvih rđavih namera; kako se ničemu nije divio, ništa ga nije moglo izbaciti iz ravnoteže, nikad nije ni žurio ni oklevao, niti je bio u neprilici ili utučen; nikad nije vidno isticao svoju ljubaznost ili neljubaznost, nije se ljutio

¹⁷ *Kladije Maksim* (Claudius Maximus), stoički filozof, koga je Marko Aurelije visoko cenio.

niti je bio podozriv; upoznao sam njegovu dobrotu, njegovu sklonost praštanju i njegovu ljubav prema istini; osetio sam da je to čovek koji zna kuda ide, a ne čovek koji se, pometen, vraća na pravi put; znam da niko nikada nije imao prilike da pomisli kako ga on prezire, ali i da se niko ne bi usudio da sebe smatra boljim čovekom nego što je on; umeo je da se ljubazno ophodi...

16. Od oca¹⁸ sam nasledio blagost i nepokolebljivu postojanost u stavu koji bi zauzeo posle dugog razmišljanja; isto tako, njegovu uzdržljivost prema prividnim počastima; njegovu ljubav prema radu i njegovu istrajnost; i to što je umeo da čuje one koji su imali da predlože nešto što bi bilo od opšte koristi; što je sa svakim postupao prema njegovim zaslugama i svakome davao ono što je zaslužio; što je znao gde treba pritegnuti, a gde popustiti; što je ukinuo ljubav sa dečacima; zatim njegovu druželjublje; njegove ustupke prijateljima, koje nije primoravao ni da stalno ručavaju sa njim, ni da ga na putu prate, nego je uvek bio podjednako raspoložen i prema onima koji su, zbog nekog važnog razloga, ostajali kod kuće; što je na sednicama sve oštromno i ne žureći se ispitivao a nije pre vreme-

¹⁸ otac: njegov adoptivni otac *Antonin* (Pius). – Pederastija je bila porok kod starih Grka. Kod Doraca je pederastija bila čak od strane države organizovana. Stariji je bio odgovoran za telesno i moralno obrazovanje i vladanje mladeg i u bici je stariji (erón, erastés) stajao pored mladeg (erómenos). Tek rimsko zakonodavstvo (Justinijan) je preduzelo korake protiv pederastije.

na prekidao istraživanje i zadovoljavao se površnim razlozima; nasledio sam njegovu veštinu da sačuva prijatelje; njemu oni nisu bili suvišni, ali nije ni ludovao za njima; od njega sam naučio da budem uvek veseo; da prozirem daleko u budućnost i budem spreman na svaku i najmanju slučajnost, ali da, pri tom, nikoga ne uznemiravam; uočio sam da je za vreme njegove vladavine nestalo klicanja i laskanja bilo koje vrste; da je stalno vodio nadzor nad potrebnim uredbama i razumno upravljao javnim dobrima; da je mirno podnosio nezadovoljstvo uobičajeno u takvim slučajevima; prema bogovima bio je bez praznoverja; i da, što se ljudi tiče, nije išao za tim da bude omiljen; uopšte, nije težio da se dopadne i nije činio nikakve ustupke svetini, nego je u svima prilika čuvao svoje trezveno rasuđivanje i svoj određeni stav: bio je neprijatelj prostačkih shvatanja i svih novotarija; umeo je da skromno i bez gordosti koristi sve stvari koje život čine lepim, i koje sreća tako obilato nudi; u svojoj skromnosti radovao se onome što je imao, a ono što nije imao, nije mu ni bilo potrebno; niko za njega nije mogao reći da je sofista, brbljivac ili cepidlaka, nego da je čovek zreloga duha, savršen u svakom pogledu, nepristupačan laskanju, priroda koja ume da upravlja i sobom i drugima; uza sve to, treba pomenuti da je prave filozofe poštovao, a one koji to nisu bili, nije prekoravao; ali nije dozvoljavao da oni utiču na njega; zatim, tu je njegov način ophođenja i njegova ljubaznost koja ipak nikada nije prelazila granice; onda,

još njegova odmerena briga za telo i to što nimalo nije ličio na čoveka koji preterano voli život niti se, iako nije bio sasvim ravnodušan prema tome, trudio da sebe ulepša, nego je živio tako da su mu, blagodareći toj pažnji, lekar, lekovi ili bilo kakva spoljna lečenja bili veoma retko potrebni. Odlikovao se jednom naročito lepom osobinom da se bez ikakve zavisti povlači prema ljudima koji raspoložu nekim naročitim znanjem, rečitošću na primer, temeljnim poznavanjem zakonodavstva, etike ili kakve druge stvari, i da se zajedno sa njima trudi kako bi svaki od njih bio cenjen prema svojim sposobnostima; i sve je to radio ugledajući se na svoje pretke, ali nije namerno stvarao utisak da se drži baš njihovih običaja; nije bio ni kolebljiv ni nestalan, već se rado zadržavao na istim mestima i istim poslovima; posle jakih napada glavobolje brzo se razvedravao i oduševljeno se opet vraćao svojim uobičajenim poslovima; retko i u malom broju slučajeva je nešto tajio, pa i to samo ako je bilo u pitanju opšte dobro; kada su priređivane javne igre, podizale se zgrade, delili pokloni ili se obavljalo nešto slično, bio je razuman i odmeren kao čovek koji vodi računa samo o onome što je potrebno, a ne brine se za slavu koja bi mu njegova dela mogla doneti; kupao se uvek samo kada je tome bilo vreme; nije se podavao strasti da ne prestano zida i gradi; nije se zanosio ni dobrim jelima, ni tkanjem i bojom odela, ni lepotom mladih tela; odelo mu je stizalo iz Loriuma, sa njegovog imanja u ravnici, a najveći deo svojih potreba

nabavljao je iz Lanuvija. Seti se i toga kako je u Tusku postupo prema cariniku koji ga je molio i drugih sličnih crta njegovoga karaktera; nije u njemu bilo ničega oštrog, ničeg nepristojnog, preternog ili neumerenog, a najmanje je bilo neumoljive strogosti zbog koje bi mogao reći: „Do znoja!“; sve je na njemu do sitnica bilo smišljeno, nije bilo ni žurbe ni nemira, jedno je odgovaralo drugome, a sve je čvrsto i snažno bilo usklađeno sa samim sobom: moglo bi se i za njega reći ono što se govori za Sokrata, da je bio u stanju i da se odrekne i da uživa takve stvari koje prosečni ljudi nisu u stanju da odbiju, a u uživanju njihovom nemaju mere; ako je čovek postojan, jak i trezven u oba ova slučaja, onda je to dokaz njegovog ispravnog i nesalomljivog karaktera, a takav je bio moj otac u Maksimovoj bolesti.

17. Bogovima imam da zahvalim što sam imao valjane pretke, dobre roditelje, dobru sestru, dobre učitelje, dobru porodicu, rođake i prijatelje; kratko rečeno, skoro samo dobre ljude oko sebe, i zato što se nikada nisam toliko zaboravio da učinim prestup prema nekome od njih, iako sam, da se samo ukazala zgodna prilika, bio u stanju da zaista učinim tako nešto. Samo dobroti bogova zahvaljujem što se nije desilo ništa što bi moglo da me dovede u iskušenje; zahvaljujem im što nisam dugo bio vaspitavan kod miljenice moga dede i što sam svoju mladost sačuvao čistu, a nisam pre vremena počeo da trošim svoju mušku snagu, nego sam je sačuvao

preko uobičajenog vremena; što sam za gospodara imao jednog vladara i oca koji me je oslobodio sva-ke oholosti i najzad doveo do saznanja kako je i na dvoru moguće živeti bez telesne garde, bez sjajnih odela, lučunoša, kipova i sličnoga sjaja; kako je, štaviše, sasvim moguće da vladar živi skoro u istim uslovima kao i običan građanin, a da zato ipak ne bude ni malodušniji ni manje ravnodušan kada su u pitanju brige za opšte dobro. Što sam imao brata¹⁹ koji me je svojim čestitim životom podstakao da ce

¹⁹ Brat: *Lucije Ver* čiji primer bi pre mogao da odbija nego da privlači. Majka: Domicija Lucila (umrla 156). – Stari su verovali u snove (uporedi Homera) koje šalju bogovi, a naročito Asklepije (Aesculapius), bog lekarske veštine. – Zanimljivo je da Marko Aurelije tako lepo govori o svojoj ženi za koju biograf Elije Kapitolin (Aelius Capitolinus) veli (c. 19): *Faustinam satis constat apud Gaietam condiciones sibi et nauticas et gladiatorias elegisse. A o njenom sinu Komodu veli: multi ferunt Commodum ex adulterio natum. Nemoguće je zamisliti da Marku Aureliju nije bilo poznato šta se u Rimu zuckalo. Nesreća za toga blagog čoveka je bila u tome što je imao takvoga sina: čudovište, za koga isti biograf veli: si felix fuisset (Marcus Aurelius), filium non reliquisset. Otac ce, doduše, trudio da svome sinu nađe najbolje učitelje, ali sve to nije ništa pomoglo. Kolika li je razlika između ovakvog sina i tako plemenitog i uzvišenog oca! – *Benedikt* i *Teodot*. Imena su, svakako, hrišćanska, a hrišćane car nije voleo. To ce može razabrati iz carevog „Dnevnika“. Držanje hrišćana u areni smatrao je teatralnim. To njegovo shvatanje je pomalo neobično kad, s druge strane, znamo kako je on lično gledao na stradanja i patnje i smrt. Ali su hrišćani bili neprijatelji religije (i, prema tome, države) a car je spas rimske države gledao u održavanju stare religije. – Kod *Kvada*: Kvadi su bili germansko pleme u jugoistočnom delu Germanije (kasnije Moravske). – Reka *Gran*. Misli ce na reku Gran koja se uliva u Dunav. – Meteorologija ovde ne znači ono što kod nas, nego bavljenje astronomijom, nebeskim stvarima. – Sofisti, ili pseudofilozofi, pojavili su se nekako u drugoj polovini petog veka pre n. e. Najpoznatiji*

i ja staram o sebi i koji me je u isto vreme veselio svojim poštovanjem i ljubavlju; što nisam imao decu koja bi bila glupa ili sa nekim telesnim nedostacima; što u govorništvu, pesništvu i u ostalim mojim studijama nisam napredovao više nego što treba, jer bih ih, možda, da sam primetio kako u njima lepo napređujem, nastavio; što sam svoje vaspitače brzo uzdigao na položaje, za kojima su izgleda težili; i što ih, dok su još bili mladi, nisam samo tešio nadom da ću to učiniti kasnije; što sam upoznao Apolonija, Rustika i Maksima; što sam često i živo razmišljao o načinu prirodnoga života, tako da – ukoliko to zavisi od bogova i darova koje oni daju, od njihove pomoći i nadahnuća – ni sada ništa ne preči da živim po prirodi; ako sam još uvek daleko od toga ideala, onda je to moja krivica, jer nisam slušao bo-žje savete i njihova – da ih tako nazovem – nepo-sredna otkrovenja; bogovi su mi dali što je moje telo moglo tako dugo da izdrži sve napore ovakvoga ži-vota; što nisam imao dodira sa ljudima kao što su Benedikt i Teodot, nego sam uspevao da ce oslo-bodim ljubavne strasti kad bi me ona obuzela; što nikad nisam učinio ništa zbog čega bih kasnije morao da ce kajem, iako je to bio razlog moje česte

sofisti su bili: Protagora, Gorgija, Prodik (Pródikos), Hipija (Hippias). To su bili učitelji koji su za novac poučavali bogatiju decu (filozofiju, književnost, matematiku, astronomiju, etiku, itd.). Ne postoji apsolutno znanje i apsolutna istina. Međutim, učenje njihovo bilo je napredno, jer oni su težili da sprovedu reformu političko-socijalnog ži-vota u smislu razumnog napretka.

ljutnje na Rustika; što je moja majka, kojoj je bilo suđeno da umre rano, poslednje godine svoga života provela sa mnom; što, kad sam hteo da pomognem siromaška, ili nekoga koji ce nalazio u nevolji, nika-da nisam morao čuti da za to nemam novaca; što ja sam nisam nikada bio u takvoj nevolji, da bih od nekog drugog morao nešto uzeti; što sam imao ženu tako poslušnu, tako nežnu i tako jednostavnu; što sam svojoj deci umeo da nađem primerne vaspitače; što sam u snu primao mnoge korisne savete, pre svega one kojima imam da zahvalim što sam pre-stao da izbacujem krv, što ce izgubila moja nesvesti-ca i za uputstvo onoga čoveka u Kajeti: „Kako ćeš ce poslužiti tim sredstvom“; što, uprkos svojoj žud-nji za filozofijom, nisam pao u ruke nekog sofiste; što nisam gubio vreme čitajući njihove spise, niti dospeo dotle da rešavam logične lažne zaključke i da se rasplinjavam u raspravljanju o nebeskim po-javama. Jep svi ovi poslovi traže božju pomoć i sreću.

Pisano među Kvadima kod Granua. Prva knjiga.

DRUGA KNJIGA *

1. U zoru reci samome sebi: Danas ću naići na nametljivog, neblagodarnog, drskog, prepredenog, sklonog klevetama i nedruželjubivog čoveka. Sve te osobine imaju ljudi, jep ne znaju šta je dobro i zlo. Meni, međutim, zato što znam da je suština dobrog u lepom, a suština zla u ružnom, da je i čovek koji greši u srodstvu sa mnom – možda ne po krvi i po začetku, ali po duhu i po tome što je božanskog porekla – meni nijedan od njih ne može nauditi, jep ne može niko da me navede na sramno delo. Ja se ne mogu ljutiti ili biti neprijateljski raspoložen ni prema rođaku. Jer smo mi stvoreni za zajednički rad, kao ruke, noge i trepavice, i kao gornji i donji zubi. Kad bismo radili jedan protiv drugoga, bilo bi to protivno prirodi: a ljudi rade jedan protiv drugoga ako se jedan na drugoga ljute ili se međusobno izbegavaju.

* U drugoj glavi Marko Aurelije govori: Seti se da si star. Car u to vreme nije mogao biti stariji od 50 godina. To je svakako karakteristično za njegove poglede na život.

2. Sve što jesam i sve što predstavljam, to je ovo malo mesa, malo daha i razum-vladar. Zato, odbaci knjige! Ne dozvoljavaj da te i dalje bune! Nemaš za to vremena! Prezri ovo bedno meso kao da si već na samrti! Ono nije ništa do krv, kosti i splet nerava, vena i arterija! Promisli i o tome šta je tvoj dah. Nestalni vetar koji ti u jednom trenutku izbacuješ, a u drugom opet uvlačiš! A treće u tebi je razum, vladajući deo. Seti se da si star. Ne dopuštaj, dakle, da ti razum robuje. Ne daj mu da ga neprijateljski nagoni povlače tamo-amo! A osim toga, ne ljuti se na svoju sadašnju sudbinu i ne kukaj nad budućom!

3. Božja su dela puna providenja. Slučajni događaji nisu neprirodni. Oni su povezani i isprepletani rukom providenja. Sve izvire iz njega. A naporedo s njim ide Nužnost i ono što koristi svemu, a čiji si ti samo sićušni delić. Ono što stvara priroda celokupnoga sveta, međutim, i čime se ona održava, korisno je i za svaki pojedini njen deo. A svet se održava tako što se elementi i tela nastala od njih menjaju. – Neka ti to bude dovoljno i kao neka vrsta principa. A da bi jednoga dana mogao umreti uistinu radosno, iskreno i od srca blagorodan bogovima, a ne gundajući, odbaci žeđ za knjigama!

4. Seti se koliko si to odlagao i kako si često propuštao i nisi iskoristio priliku koju su ti dali bogovi! Ipak je krajnje vreme da postaneš svestan toga šta je svet čiji si ti samo jedan mali deo, i ko je vladar sveta, čiji si ti izliv. I da je veoma ograničeno tvoje vreme, pa ako ga ne upotrebiš na to da isteraš

mrak iz duše, ono će proći nepovratno i biće svršeno s tobom, jer se više neće vratiti.

5. U svakom trenutku i kao Rimljanin i kao muž hrabro misli na to da svoje predstojeće poslove moraš obaviti sa ozbiljnim i neusiljenim dostojanstvom i ljubavlju prema ljudima, slobodno i pravično i da sve ostale misli odstraniš da bi mogao sačuvati svoje spokojstvo. U tome ćeš uspeti ako sve što radiš radiš svestan toga da bi to moglo biti poslednje delo u tvome životu, daleko od svake bescilnosti i bez strasne mržnje prema odluci razuma, bez pretvaranja i sebičnosti i bez roptanja na sudbinu koja ti je dodeljena. Vidiš li kako je sićušno ono što treba savladati da bismo mogli voditi srećan i bogobojažljiv život. Jer ni bogovi ne traže ništa više od onoga koji ovo ispuni.

6. Muči se, dušo, muči se! Nećeš više imati vremena da samoj sebi ukazuješ počast. Jer svako od nas ima samo jedan život. Tvoj je već skoro prošao i, pošto samu sebe nisi poštovala, tražiš sad spasenje u dušama drugih.

7. Da li te uznemiravaju događaji koji se zbivaju van tebe? Potrudi se da jednom naučiš nešto zaista korisno i prestani da lutaš. A čuvaj se i druge zablude: jer su budale oni koji se celog svoga veka trude i muče, a nemaju pred očima cilj prema kome bi mogli usmeriti svoje težnje i misli.

8. Teško je naći čoveka koji će biti nesrećan zato što se ne brine o onome što se zbiva u dušama drugih ljudi. A oni koji ne vode računa o pokretima svoje sopstvene duše, moraju bezuslovno biti nesrećni.

9. Uvek moraš razmišljati o prirodi celine, i svojoj sopstvenoj, o tome kakav je odnos tvoje prirode prema onoj drugoj, kakav je delić i kakve celine tvoja priroda, i da nema nikoga koji bi te mogao sprečiti da uvek radiš i govoriš shodno prirodi čiji si ti delić.

10. Govoreći o porocima – ukoliko je uopšte moguće praviti poređenja sa običnim pojmovima – filozof Teofrast¹ veli da su teži prestupi učinjeni iz požude nego oni koji se vrše u gnevu. Gnevan čovek ne sluša razum, ali čini to s nekim bolom i potištenošću; onaj, međutim, koji greši iz požude, pobuđen nasladom, manje je obuzdan i manje muško u svome grehu. Zato je Teofrast s pravom i kao pravi filozof rekao da teže prekore zaslužuje prestup izvršen pod uticajem naslade nego onaj koji se učini u bolu: gnevan čovek, uopšte, više liči na čoveka koji je prvo pretrpeo nepravdu, pa je onda u bolu zbog toga postao srdit. A onaj drugi je sam poželeo da učini greh, jer je dozvolio da ga požuda na to navede.

11. Neka svako tvoje delo, svaka reč i svaka pomisao budu takvi kao da je mogućnost tvoga odlaska iz ovoga života već tu. A, ako ima bogova, onda odlazak od ljudi nije ništa strašno. Jer te oni, svakako, neće gurnuti u zlo. Ako, međutim, bogova nema, ili ako se oni ne brinu za prilike u kojima se ljudi nalaze, šta je onda život na ovome svetu bez

¹ *Teofrast* (Theóphrastos) je bio naslednik velikog filozofa Aristotela (384–322). Živeo je od 372–287. Vrlo učen (istorija filozofije, botaničar, pisac mnogo čitanih „Karaktera“).

njih i njihovog providenja? Ali oni postoje, brinu se o ljudskim stvarima i oni čoveku pružaju mogućnost da ne padne u istinsko zlo. Čak i kad bi postojalo još neko drugo zlo, oni bi se pobrinuli da od svakog pojedinog čoveka zavisi hoće li ga to zlo zadesiti ili neće. A kako bi ono što samoga čoveka ne čini slabijim moglo učiniti da njegov život bude gori? Priroda svemira ne bi učinila takvu grešku ni iz neznanja, ni – ako je imala znanje – iz nemogućnosti da tako nešto spreči ili popravi. Ne bi ni iz nemoći ni zbog nesposobnosti pogrešila toliko da bi i dobrim i zlim ljudima, ne praveći razliku među njima, poklanjala i dobro i zlo. Ali smrt i život, slava i odsustvo njeno, bogatstvo i siromaštvo, sve to pripada i dobrim i rdavim ljudima, jer sve te stvari nisu ni lepe ni ružne. Stoga ne spadaju ni u dobro ni u zlo.

12. Kako brzo prolazi sve, na ovome svetu ljudi, a u večnosti uspomena na njih. Takva je priroda svih vidljivih stvari, a naročito onih koje nas mame nasladom ili plaše tegobom, ili koje prazna domišljatost čini čuvenim. Dužnost našeg razuma je da shvati kako su one malo vredne i dostojne prezrenja, kako su prljave, prolazne i mrtve. Ko su oni koje njihova mišljenja i reči čine slavnim? Šta je smrt? Ako je budeš posmatrao samu za sebe, i ako kritički odbaciš sve ono što joj mašta pripisuje, svu onu strahotu, naći ćeš u njoj samo delo prirode. A onaj koji se plaši dejstva prirode, taj je dete. Smrt, međutim, nije samo delo prirode, nego i delo koje prirodi koristi. Kako i kojim delom svoje prirode je čovek naslutio božanstvo? I šta je sa njim, sa tim delom čovekovim?

13. Nema bednijeg stvorenja nego što je čovek koji oko svih stvari obilazi kao da ide u krug i koji, kao što pesnik² kaže: „ispituje stvari u dubini zemlje“, pokušavajući da zaključcima pogodi šta se dešava u duši njegovog bližnjeg, a ne shvata da je dovoljno udružiti se sa demonom (genijem) koji je u njegovoj duši i primerno služiti samo njemu. A služiti ovome znači: sačuvati ga od strasti, besciljnosti i nezadovoljstva onim što dolazi od bogova i ljudi. Jer je ono što čine bogovi dostojno poštovanja baš zato što je savršeno; a ono što urade ljudi, drago je zato što nam je blisko, ali je ponekad i dostojno sažaljenja zbog toga što ljudi ne znaju šta su dobra a šta zla. A ova bolest nije ništa manja od one koja čoveku oduzima sposobnosti da razlikuje belo od crnog.

14. Čak i da živiš tri hiljade godina, ili možda deset puta toliko, uvek treba da misliš na to kako niko ne može izgubiti nikakav drugi život, do li onaj kojim je živeo i da niko nije živeo nekim drugim životom, nego onim koji je izgubio. Zato je i najduži život jednak onome koji je najkraći. Jer je sadašnji život isti za sve, onaj koji je izgubljen, nije više naš, a ono što gubimo, osećamo kao gubitak samo u jednom trenutku. Niko ne može izgubiti prošli ili budući život, jer kako neko može uzeti nekome ono što on nema? Prema tome, uvek treba

² *Pindar*, frgm. 292, Bergk. Pindar (518–442) iz Tebe u Beotiji, visoko cenjen kao pesnik. Pisao je pesme u slavu pobednika u nacionalnim igrama (olimpijske, pitijske, nemejske i istimijske, prema mestima gde su održavane).

misлити na ove dve istine: prvo, da je sve od pamtiveka isto, da se sve u određenim vremenskim razmacima ponovo vraća i da ne postoji nikakva razlika u tome da li iste stvari posmatraš tokom sto ili dvesta godina ili tokom čitave večnosti; drugo, da smrću podjednako gube i najstariji starac i najmlađi mlađić. Jer svaki od njih može biti lišen samo sadašnjeg trenutka, pošto, u stvari, samo njega i ima, a ono što neko nema, ne može ni izgubiti.

15. Sve zavisi od shvatanja. Reči kinika Monima³ su jasne; jasna je i korist od njegove izreke, ako zaista shvatiš njeno jezgro.

16. Ljudska će duša lišiti sebe časti najviše onda kada svojom krivicom postane prišt ili neka vrsta čira na telu sveta. Nezadovoljstvo bilo čime što se dešava, isto je što i odvajanje od prirode koja u sebi sadrži prirode svih drugih bića. Duša se kalja i kad se odvrća od nekog čoveka, ili kad prema njemu zauzima neprijateljski stav, kao što čine duše onih koji se odaju gnevu. Treći put izgubi čast tako što se poda nasladi ili bolu. Četvrti, ako se pretvara, pa u rečima i delima krije pritvorstvo i laž. Peti put, ako neko svoje delo ili zaključak izvrši bez određene svrhe, bez prethodnog razmišljanja i bez doslednosti, uprkos tome što se i pri vršenju najneznatnijih naših dela mora uzimati u obzir njihova poslednja svrha. A poslednja svrha razumnih bića je da se pokoravaju načelima i zakonima najstarije vladavine i uređenja, to jest kosmosa.

³ *Monim* (Mónimos) iz Sirakuze, učenik kinika Diogena iz Sinope.

17. Dužina ljudskog života samo je tačka u vremenu, njegovo postojanje je u neprestanom toku, čula su mutna, sklop čitavoga tela podleže raspadanju i truleži, duša je čigra, sudbina je zagonetka, naš glas sumnjiv. Jednom rečju, sve što sačinjava telo, reka je, a što je u vezi sa dušom, san i dim. Život je borba i putovanje stranca; posmrtna slava je zaborav. Pa šta nas, onda, može da vodi? Samo i jedino filozofija. I to time što ćemo u sebi, kao pobednika nad nasladama i bolovima, čuvati demona od zlostavljanja i štete, što ništa nećemo raditi bez svrhe i služeći se laži i pretvaranjem, i što nećemo zavisiti od toga da li i neki drugi čovek radi to isto ili ne. Tako što ćemo ono što nam se desi i što nas snađe primiti sa ubeđenjem da sve to dolazi odnekud odakle i genije sam dolazi. I što ćemo u svima prilikama vedro očekivati smrt u ubeđenju da ona nije ništa drugo nego razdvajanje elemenata od kojih je svako pojedino biće sagrađeno. Pa, ako nema ničega strašnog u tome što se svaki pojedini element neprestano menja u drugi, zašto bi onda čovek sa sumnjom posmatrao promenu i raspadanje svega? Ono se vrši po zakonima prirode, a što je prirodno, nije zlo.

Pisano u Karnuntu.⁴

⁴ *Karnunt* (Carnuntum) je današnji Deutsch-Altenburg blizu Beča (stare Vindobone). Nekad je to bio veoma važan rimski garnizon u kome je i Marko Aurelije imao svoj glavni stan (172–174). Danas su to poznate ruševine.

TREĆA KNJIGA

1. Ne treba stalno misliti na to da je život iz dana u dan sve kraći i da nam od njega preostaje sve manji deo, nego bi se moralo razmišljati i o tome kako nikad nije sigurno da li će i onaj koji duže poživi moći za sve vreme sačuvati svoju sposobnost mišljenja, tako da ona bude dovoljna da shvati i ispituje stvari koje se odnose na spoznanje božjih i ljudskih dela. Jer sposobnost disanja i varenja, stvaranje predstava i delovanje nagona ne prestaju zajedno sa gubljenjem sposobnosti za rasuđivanje. Naprotiv, prvo se ugasi čovekova sposobnost da raspoláže samim sobom, da bude svestan zahteva koje mu nalažu dužnosti, da kritički razmišlja o stvarima koje se u njemu zbivaju, da mu bude jasno baš to: je li već došlo vreme da poče sa ovoga sveta, i druge stvari te vrste koje nesumnjivo iziskuju izvežbano razmišljanje. Zato je potrebno da požurimo, ne samo zato što smo sve bliže smrti, nego i zbog toga što ćemo vrlo brzo izgubiti sposobnost da stvari shvatamo i razumemo.

2. Treba obratiti pažnju i na pojave koje se javljaju naporedo sa prirodnim pojavama i imaju

nešto primamljivo i privlačno u sebi. Na to, na primer, da hleb za vreme pečenja puca na izvesnim mestima i da baš te pukotine, koje ne zavise od hlebarave stručnosti, padaju u oči i izazivaju u nama želju za jelom. Tako se isto raspuknu smokve ako su suviše zrele. I kad masline suviše sazru, onda im baš to njihovo stanje, blisko truleži, daje naročitu lepotu. Povijanje klasja, naborana koža na lavljem čelu, pena koja nerastu teče iz usta, i još mnoge druge stvari koje, posmatrane same za sebe, uopšte nisu lepe, ipak doprinose lepoti bića i imaju nešto privlačno u sebi ako se javljaju uporedo sa prirodnim pojavama. Tako će na onoga koji ume da oseti i pronikne ono što se u prirodi zbiva, delovati i stvari koje se dešavaju samo kao posledica nekih sporednih stvari i on će osetiti kako i one, a ne samo celina, mogu na neki način da pruže radost. Takav će čovek sa istim zadovoljstvom posmatrati razjapljene čeljusti grabljivih životinja kao i ono što nam, podražavajući prirodu, pokazuju slikari i vajari. Čistim pogledom posmatraće i zrelu lepotu starice i starca i milinu koja je svojstvena deci. A takvih stvari ima mnogo, ali njih ne može pojmiti svako, već samo onaj koji razume prirodu i njena dela.

3. Hipokrat,¹ koji je mnoge bolesti izlečio, i sam se razboleo i umro. Haldejci² su predskazali

¹ *Hipokrat* (Hippokrátes), najčuveniji grčki lekar, praktičar i naučnik (460–377. pre n. e.) sa ostrva Kos, iz porodice Asklepijada.

² *Haldejci* su magi i astrolozi iz Haldeje, pokrajine u jugozapadnom Vavilonu.

smrt mnogih ljudi, a njih je na kraju zadesila ista sudbina. Aleksandar, Pompej i Gaj Cezar, koji su tako često do temelja rušili čitave gradove i ubijali u bitkama hiljade konjanika i pešaka, ipak su morali jednom umreti i sami. Heraklit,³ koji je toliko razmišljao o tome kako će svet iščeznuti u plamenu, umro je obavijen đubretom i ispunjen vodom. Demokrita⁴ su pojele vaši, a Sokrata⁵ isto tako, samo vaši druge vrste. Šta znači sve to? Da si se i ti ukrcao, vozio se preko mora i stigao u pristanište. Iskr-

³ *Heraklit* (Herákleitos) iz Efeza (kraj VI veka pre n. e.), iz kraljevske porodice. Već veoma rano su se stvorile legende oko njega. Kažu da je odbio visok sveštenički položaj i da se povukao u planine gde je u blizini jednog hrama (kao prvi nama poznati pustinjač, eremit) umro. Za sobom je ostavio delo „O prirodi“, od kojeg nam je sačuvan priličan broj fragmenata. Zbog nejasnog izlaganja (verovatno u obliku aforizama) Heraklita su već u staro vreme nazivali „skoteinós“ = mračni, tamni. On je bio prvi individualista i subjektivist. Haotično stanje u njegovoj domovini podstaklo ga je da i celokupni kosmos shvati tako: „rat je otac svega“, sve se nalazi u neprekidnom toku („pánta rhei“), ne možeš dvaput stati u istu reku. Sve je relativno. Jedino što je stalno i što predstavlja centar svega jeste vatra koja kao božanstvo neprekidno vlada i samo s vremena na vreme u vidu munje dolazi na vidljivi svet. Verovatno je Heraklit (a ne Tales ili Anaksimader) prvi genijalni prirodni filozof staroga veka.

⁴ *Demokrit* (Demókritos). Marko Aurelije ovde Demokrita zamenuje sa Ferekidom (Pherekýdes). (B. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, na odg. m.). Demokrit je bio slavni grčki filozof, rodом iz Abdere (savremenik Sokratov, oko 450. pre n. e.). Univerzalan naučnik (pisao o poeziji, etici, medicini, gramatici, fonetici, fizici, matematičari, tehničari) ali i praktičar. Originalan u objašnjenju postanka sveta (i svega: prirode, bogova, fizike, psihologije, etike i religije): sve je postalo od atoma. – Anegdota o smrti nije poznata.

⁵ *Sokrat*. V. Platon, *Tim*. 61 D. Ovde se naravno, misli na njegove tužioce.

caj se, dakle! Ako te put vodi u drugi život, onda i tamo ima bogova. A ako te načini potpuno neosetljivim, onda će i tvoji bolovi i radosti prestati, pa neće biti potrebno da robuješ jednom sudu koji je gori nego ono što mu služi. Jep su duh i božanstvo jedno, a zemlja i blato drugo.

4. Ne troši ostatak svoga života u razmišljanju o drugim ljudima, osim ako to služi opštem dobru, jep ćeš, ako se budeš mučio oko toga šta ovaj ili onaj radi i zašto on to radi, šta kaže, šta misli i namerava, i ostalim sličnim pitanjima koja nas odvođe od posmatranja našega sopstvenoga uma, biti sprečen da obaviš neki drugi posao. Stoga u nizu predstava treba izbegavati sve što nema osnove i svrhe, a pre svega radoznalost, brigu o stvarima koje te se ne tiču i sve rđave misli. I treba sebe da navikneš da imaš samo takve predstave koje te neće sprečiti da u trenutku kada te neko zapita: „Šta sada misliš?“, prostodušno odgovoriš: „To i to“, tako da se odmah vidi kako je u tvojim mislima sve jednostavno i dobronamerno, i kako dolazi od bića koje shvata opšte stvari, ne brine se za pohotljive i požudne predstave, nema ni truni slavloljublja, zavisti, podozrenja ili nečeg sličnog čega bi se čovek morao stideti kad bi rekao da je mislio baš na to. Jep samo je onaj čovek pravi sveštenik i sluga božji koji se ne prestano trudi da bude najbolji, koji ima tesne veze sa bićem koje živi u njegovoj unutrašnjosti i daje mu snage da ga nijedna strast ne okalja, nikakav bol ne rani, nikakav zločin ne dodirne, i da bude neosetljiv

prema svakoj slabosti; koje ga i u najvećoj borbi podstiče da ne klone (da ga naime nijedna strast ne ruši), da bude ispunjen pravičnošću i da od srca pozdravlja sve što se dogodi i što se sa njim zbude. Veoma retko, i to samo ako je u pitanju opšta korist, misliće on o tome što neki drugi kaže, učini ili pomisli. Jep on ne želi ništa drugo do li da ispuni svoje dužnosti, neprekidno razmišlja o tome šta mu se sprema u večnosti i vasioni, i svoje zadatke ispunjava lepo, jep je ubeđen da je to dobro. Iz vasionie svako donosi sobom na svet svoj dosuđeni deo, a svaki deo doprinosi i svrsi celine. On razmišlja i o tome da su sva razumna bića u međusobnom srodstvu i da ljudska priroda nalaže brigu o svima ljudima, ali da ne sme ići za mišljenjem svih ljudi, nego samo za onim ljudima koji žive po sveopštoj prirodi. A uvek su mu pred očima oni koji ne žive tako: on prati kakvi su oni kod kuće, a kakvi van nje, kakvi danju, a kakvi noću, i sa kim se druže. Razume se da hvali ovih ljudi, koji ni sami sa sobom nisu zadovoljni, on ne pridaje nikakvu važnost.

5. Ma šta radio, nemoj raditi protiv svoje volje, bez ljubavi prema ljudima, bez prethodnog razmišljanja ili ako te što vuče na drugu stranu. Ne ka ti misli ne budu skrivene ugladenim rečima. Ne govori mnogo i ne započinji mnogo odjednom. Ne ka bog u tebi bude gospodar jednog muškog i zrelog bića, politički svesnog muža, Rimljanina i vladara koji je, kao neko koji očekuje znak da pođe iz ovoga života, napravio svoj izbor, i spreman je za

put tako da mu nisu potrebne ni zakletve, niti bilo kakav svedok. I neka ti srce bude ispunjeno radošću. Tebi nije potrebna pomoć koja dolazi spolja, ni mir koji bi ti mogli pružiti drugi. Moraš se sam uspraviti, i ne smeju te pridržavati drugi.

6. Ako u ljudskom životu pronadeš nešto što je bolje od pravičnosti, istine, samosavlađivanja i muževnosti, jednom rečju, od svega onoga što tvoju dušu čini zadovoljnu samom sobom – ukoliko se to odnosi na stvari u kojima ti ona dozvoljava da radiš po svome razumu – a ukoliko se tiče stvari koje nisu u njezinoj moći, čini da je zadovoljna sudbinom – ako vidiš – kažem – nešto bolje od toga, onda se celom dušom obrati tome i uživaj u onome što si našao da je najbolje. Ali, ako ti se učini da ništa nije bolje od demona koji živi u tebi, koji je svoje sopstvene nagone potčinio samome sebi, koji brižno nadgleda tvoje predstave, koji se, no Sokratovim rečima, oslobodio primamljivosti čula i koji se prepuštao vođstvu bogova; ako vidiš da je sve ostalo manje i neznatnije od njega, onda ne puštaj nikoga drugog u sebe: ako samo jedanput pružiš svoju naklonost nekom drugom i odstupiš od svoga načela, nikada više nećeš moći da daješ prednost onom stvarnom dobru koje ti lično pripada. Jer je suprotstavljanje nečega drugog, pohvale ljudske, na primer, ili visoke počasti, ili bogatstva i čulnog uživanja, umnom i opštem dobru protivno božjem zakonu. Iako nam se činilo da će nam sve ove stvari samo za kratko vreme biti ugodne, one odjednom

zagospodare nama i povuku nas za sobom. A ti odaberi – kažem ti – bez predomišljanja i slobodno ono što je bolje i drži se toga. „Bolje je, međutim, ono što je korisno.“ Ako je nešto korisno za tebe kao za umno biće, onda to zadrži; a ako ti je od koristi samo kao živom biću, onda to glasno reci i neka tvoje mišljenje ostane nepokolebljivo. Samo, nastoj da ovaj izbor izvršiš dobro!

7. Nikada nemoj smatrati za korisno nešto što bi te jednom moglo prisiliti da ne održiš reč, da zaboraviš na stid, da zamrziš nekoga, da posumnjaš u njega, da ga prokuneš, da se pretvaraš, da zaželiš nešto što bi morao sakriti iza zidova i zavesa. Jer onaj koji više od svega na svetu ceni svoj um, demona u svojim grudima i svetu službu njegovoj vrlini, neće postati tragičan junak, neće uzdisati, neće mu biti potrebna ni samoća, ni skup mnogih ljudi. I, što je najvažnije, živeće a neće nikoga goniti i neće biti ganjan. On se uopšte ne brine o tome da li će njegova duša duže ili kraće vreme biti zatvorena u telu. Jer i kad mora otići, on polazi tako laka srca kao da polazi na neki drugi posao koji se može izvršiti isto tako časno i pošteno. Jedina njegova briga celoga života jeste da mu duša ne trpi neku promenu stranu biću koje ima razum i smisao za opšte stvari.

8. U duši umerenog i prekaljenog čoveka ne možeš naći gnojno mesto ni pod kožom, pa čak ni sramne mrlje. Ni sudbina ne prekida njegov život kao nedovršen, kao što se za nekog glumca tra-

gičara može reći da je otišao pre završetka i pre nego što je odigrao ulogu do kraja. U njegovom karakteru nema ničeg ropskog ni ulepšanog, on ne zavisi od ljudi i ne odvaja se od njih, nije nesamostalan i nema ničeg skrivenog.

9. Da se u tvome razumu ne bi stvorilo nikakvo mišljenje protivno sveopštoj prirodi i ustroju razumnoga bića, ceni svoju sposobnost da zaključuješ, jer je u njoj sve. Priroda zahteva promućurnost u donošenju sudova, osećanje pripadnosti ljudskome društvu i odanost božjoj volji.

10. Odbaci, dakle, sve, i zadrži samo ovo nekoliko pojmova i seti se, uz to, još i toga da svako živi samo u ovom trenutku sada. U ostalo vreme, ili je živeo, ili je ono još u mraku. Sasvim je, dakle, kratko vreme koje svaki pojedinac proživi, a isto je tako sićušno mesto na zemlji na kojem živi. Sićušna je i dugotrajnija posmrtna slava, koja se, uostalom, oslanja samo na predanje sićušnih ljudi koji će već sutra umreti i koji ne poznaju ni sami sebe, a kamoli čoveka koji je već odavno mrtav.

11. Dodajmo rečenim načelima još jedno: da sebi uvek moramo stvoriti pojam ili predstavu o nekoj stvari koja se u tome trenutku pojavljuje u našoj svesti, tako da budemo u stanju da stvar predstavimo sebi u njenoj pravoj a ne prikrivenoj suštini, u celini i u pojedinim delovima, da nazovemo pravim imenom i nju samu, hiljadu komadića od kojih je ona složena i u koje će se opet jednom raspasti. Jer

ništa nije pogodnije da stvori duhovnu veličinu nego sposobnost da svaku stvar na koju u životu naiđeš metodski i sa vidika sa kojeg ti postaju ujedno jasni i njeni odnosi prema svetu, i da proceniš kakvu vrednost ima za kosmos, a kakvu za pojedinca, kakva je njena vrednost kad je u pitanju celina, a kakva kad se odnosi na pojedinca kao na građanina najviše države, u kojoj pojedine države znače isto onoliko koliko pojedine kuće u jednom kraju; sposobnost da budeš načisto s tim šta je stvar koja u tebi izaziva predstavu, od kojih je delova ona složena, koliko dugo još može ona da postoji sama po sebi i koja nam je vrlina potrebna, da li: blagost, muževnost, vernost, prostodušnost, zadovoljstvo samim sobom i drugo da bismo pogodili put koji vodi do nje. Stoga za svaku stvar moramo reći: ovo dolazi od boga, sve je nastalo uplitanjem sudbine i njenih slučajnih veza i povezanosti, a ovo je delo čoveka koji je, doduše, moga roda i moj rođak i drug, ali koji ne zna šta dolikuje njegovoj prirodi. A ja to vrlo dobro znam, i zato sam, no prirodnom zakonu zajednice, blagonaklon i pravičan. U isto vreme, ja težim da pravilno ocenim vrednost stvari koje su negde u sredini.

12. Ako se upravljaš po zdravom razumu, te ozbiljno, snažno, blagonaklono vršiš svoje svakodnevnne poslove; ako ništa ne radiš tako kao da je to od sporednog značaja, nego svoga demona čuvaš u sebi čistog, kao da je već vreme da ga otpustiš; ako

se toga načela ne pridržavaš zato što nešto očekuješ ili se nečega bojiš; ako si zadovoljan postupcima koje priroda zahteva, zadovoljan herojskom istinoljubivošću i svim onim što govoriš i ispovedaš, onda ćeš živeti srećno. I neće biti nikoga koji bi te u tome mogao sprečiti.

13. Kao što lekari za iznenadne operacije vazda imaju pri ruci potrebne instrumente i noževe, tako neka su i tvoja načela uvek spremna kako bi mogao razumeti božje i ljudske stvari, i svaku od njih, i onu najmanju, izvršiti kao čovek koji se uvek seća da su oba sveta međusobno povezana. Jer niti ćeš srećno dovršiti nešto ljudsko ako se ne obazireš na ono što je božje, niti obrnuto.

14. Ne lutaj više! Nećeš stići ni da nekad pročitaš svoje zabeleške, ni dela starih Rimljana i Grka, ni izvode iz njihovih spisa koje si ostavio na stranu za stare dane. Zato, ako ti je stalo do sebe, žuri svome cilju, ostavi prazne nade i pomози samom sebi dok još možeš.

15. Ljudi ne znaju šta znače reči: krasti, sejati, kupovati, odmarati se, vodi računa o onome što treba uraditi. Jer se to telesnim očima ne vidi; zato je potreban drugi vid.

16. Telo, duša, razum: telu pripadaju čula, duši želje, razumu božji principi. Sposobnost za primanje utisaka pomoću čula imaju i životinje. Njihovi prohtevi povlače amo-tamo i životinje i polu-

ljude, na čak i Falarida⁶ i Nerona. Takvi su i ljudi koji ne veruju u bogove, napuštaju svoju otadžbinu, i sposobni su za sve kad jednom zatvore za sobom vrata i priznaju razumu vođstvo samo u onome što oni smatraju za svoju dužnost. Ako su ovo osobine zajedničke svima pomenutim bićima, onda dobru čoveku preostaje samo to da voli i radosno pozdravi sve ono što mu se desi i što mu život pokloni; da ne okalja demona koji prebiva u njegovom srcu i ne uznemirava ga gomilom raznih predstava, nego da ga sačuva u vedrom miru; da poslušno služi bogu; da ništa ne govori protiv istine i ništa ne učini protiv pravičnosti. On se neće ljutiti ni na jednog koji mu ne bude verovao da živi jednostavno, pošteno i dobro, i neće dozvoliti da ga skrenu sa puta koji vodi životnom cilju do koga treba da stigne čista srca, mirne duše, brzo i dragovoljno u saglasnosti sa svojom sopstvenom sudbinom.

⁶ *Falarid* (Phálaris), zloglasni tiranin iz Agrienta na Siciliji (stari grčki Akrágas). Beh Pindar pominje šupljeg bronzanog bika u kojega bi zatvarao zatvorenike i zarobljenike čija bi vika u zažarenom biku podsećala na riku bika. Srušen 554. pre naše ere.

ČETVRTA KNJIGA

1. Ako se razum koji u nama vlada upravlja prema zakonima prirode, onda je njegov odnos prema događajima u svetu takav da se uvek može prilagoditi onome što sudbina određuje. On nije vezan za neku određenu materiju, nego izuzetno teži za višim ciljevima i sve što mu je na putu, pretvara u svoju sopstvenu materiju, baš kao vatra koja ovlada predmetima koji su u nju pali, dok bi se mala lampa pod njima ugasila. Plamen ih, međutim, guta i oni ga samo još više rasplamsavaju.

2. Nemoj preduzimati ništa na sreću ili na neki drugi način suprotan načelima koji stvaraju savršenu umetnost.

3. Ljudi traže mesta u selu, na moru, u brdima, da bi se u njih povukli. I ti si navikao da imaš takve želje. A svaka takva težnja je u najvećoj meri detinjasta, jer je s druge strane ipak moguće da se čovek, ako samo hoće, u svako doba povuče u samoga sebe. Nema mesta koje čoveku pruža veći mir i spokojstvo nego što je to njegova duša, naročito

ako je ona takva da, čim se u nju povuče, odmah naiđe na savršeni mir. A kad kažem „mir“, mislim samo na savršeni sklad. Zato neka ti uvek sklonište bude tu, i u njemu se obnavljaj. Neka principi koji će, čim na njih naiđeš, biti dovoljni da isključe i odvoje od tebe ceo dvor* i da te ponovo otprate u svet u koji bez ljutnje moraš da se vratiš, ne budu ni predugi ni plitki. Jer, na šta se ljutiš? Zar na pokvarenost ljudi? Seti se rečenice koja kaže da razumna bića žive jedna radi drugih, da snošljivost prema ljudima spada u pravičnost i da ljudi greše protiv svoje volje. Pomisli, također, koliko se njih međusobno svađalo, bilo puno podozrenja i mržnje jedno prema drugome, kako su se međusobno borili na život i smrt, a naposletku su ipak probodeni padali i pretvarali se u prah i pepeo. Seti se toga i prestani već jednom sa ljutnjom. Ili si možda nezadovoljan onim što ti je priroda dodelila? Onda znaj da postoje samo dve mogućnosti: providenje ili igra atoma. Seti se i dokaza po kojima se zaključuje da je i sve-mir država. Ili te, možda, još uvek uznemiravaju telesni prohtevi? Onda misli na to da se duša, čim se jednom odvojila i saznala za svoje naročite osobine, više ne predaje i ne meša ni sa blagim ni sa grubim dahom sveta. Razmišljaj i o onome što si čuo o boli i o nasladi i sa čim si se u potpunosti složio. Ili ti, možda, ne dâ mira žudnja za ono malo slave? Onda se seti kako se brzo sve zaboravlja, i kako je ogrom-

* Mesto je dosta nejasno. Možda bi trebalo: da ti uklone svaku tugu iz srca i da te otprate natrag u svet...

na provalija večnog vremena na obe strane, ispred i iza tebe; pomisli kako je sve samo ništavno odobra- vanje, nestalnost i nesposobnost rasuđivanja mase koja izgleda da te hvali i kako je beznačajno malen prostor na kojem se sve to događa. Ta, cela zemlja i nije ništa drugo do jedna tačka, a ovo obitavalište ljudsko je samo njen sićušan deo. Kako je malo onih i kakvi su to ljudi koji će te hvaliti! Zato neprestano razmišljaj o mogućnosti da se povučеш na ono mes- tašce koje ti pripada i naročito ne daj da te povlače ovamo onamo i nemoj se odviše gorditi, nego budi slobodouman i posmatraj stvari i kao muž, i kao čovek, i kao građanin, i kao smrtno biće. A od ovih pravila koja uvek moraju da ti budu pred očima, za- pamt i naročito ova dva: prvo, da se stvari ne dotiču duše, nego da nepokretno stoje van nje, a nemir do- lazi isključivo iz tvoga shvatanja; i drugo, da se u svemu onome što gledaš već vrše promene i da nje- ga kao takvog uskoro neće ni biti. Uvek misli i na to koliko si vremena već ti sam doživeo. Svemir je pro- mena, a čovečji život je samo priviđenje.

4. Ako mi, ljudi, imamo zajedničku sposob- nost mišljenja, onda nam je zajednički i razum po- moću koga postajemo sposobni za mišljenje. Onda nam je zajednički i razum koji kazuje šta treba ura- diti, a šta ne. Onda nam je zajednički i zakon. A ako je tako, onda smo mi ljudi, građani. Onda učestvuje- mo u nekakvom državnom uređenju. Onda je i svemir na neki način država. Jer, u kakvom bi drugom zajed- ničkom uređenju moglo da učestvuje celokupno

čovečanstvo? A baš odatle, iz toga zajedničkog ure- đenja, dolazi i naša sposobnost mišljenja, i razumna priroda i zakon. Odakle inače? Jer, kao što se ono što je na meni zemaljsko, izdvojilo iz neke zemljine ma- terije, kao što vlaga proističe iz nekog drugog elemen- ta, a toplota i ono što je u meni vatreno opet iz nekog naročitog izvora (jer ništa ne postaje iz ničeg, kao što i ne prelazi u ništa), tako i naša sposobnost mišljenja proizlazi iz nekog bilo kakvog izvora.

5. Smrt je, kao i rođenje, tajna prirode; kao što je rođenje spajanje elemenata, tako je i smrt ras- padanje njihovo, ali nikako nije nešto čega bi se čovek morao stideti. Ona nije u suprotnosti sa pri- rodom bića koje je sposobno da misli ili sa zakoni- ma svoje sopstvene prirode.

6. Neminovno je da čovek određenoga ka- raktera vrši dela koja odgovaraju njegovoj prirodi. Onaj koji to neće, želi da smokva bude bez soka. Uopšte, ne zaboravljaj nikad da ćete i ti i taj čovek kroz kratko vreme umreti i da ubrzo zatim neće biti više ni vašeg imena.

7. Ukloni misao, pa se nećeš žaliti: „Uvređen sam“. Ukloni misao: „Uvređen sam“, i uvrede neće biti.

8. Ono što čoveka ne čini gorim nego što je on po prirodi, to ni njegov život ne čini gorim i ne škodi mu ni spolja ni iznutra.

9. Suština korisnog je u tome da ono uvek deluje korisno.

10. Znaj da se sve ono što se dešava, dešava kako treba. Ako pažljivo posmatraš, videćeš da je za-

ista tako. Po mome mišljenju, ono se ne dešava samo po prirodnom redu, već i po načelu pravičnosti, kao svesno delo bića koje svakome deli prema zaslugi. Pazi ubuduće kako počinješ, a sve što počinješ, radi trudeći se da budeš dobar, i to u pravom smislu te reči dobar. Makar šta da radiš, upravljaj se no tome principu.

11. Ne misli onako kao što misli čovek koji želi da ti naškodi, ili kako bi on želeo da ti misliš, nego stvari primaj onakvima kakve one u stvari jesu.

12. Na dve stvari moraš uvek biti spreman: prvo, da radiš samo ono što ti za dobro čovečanstva po svojoj kraljevskoj i zakonodavnoj vlasti preporučuje razum; a drugo, da izmeniš stav ako se pojavi neko koji će te ispraviti i odvratiti od pogrešnog mišljenja. Ali ta promena sme da se izvrši samo na osnovu čvrstog ubeđenja da je stanovište onog drugog pravično ili opštekorisno, i razlozi mogu da budu samo ti; to što tebi izgleda da je neka stvar prijatna ili donosi slavu, ne sme da ti bude motiv za preokret.

13. Imaš li razum? Imaš. Zašto ga onda ne upotrebljavaš? Jer, ako ti razum radi kako treba, šta tražiš više?

14. Na ovaj svet si došao kao jedan delić. Nestaćeš u onome što te je stvorilo; ili, još bolje, posle promene, bićeš vraćen u životnu klicu sveta.

15. Mnoga zrnca tamjana padaju na isti oltar; jedno ranije, drugo docnije, ali to ne stvara razliku.¹

¹ I čovek se ruši na žrtvenik života, to jest umire, jedan ranije, drugi kasnije. Caru je ova misao sinula kad je ujutru (kao što tumači učeni Wilamowitz) prinosio bogovima tamjan iz kadionice.

16. Ako se vratiš načelima i poštovanju opšteg razuma, onda će te oni isti kojima danas izgledaš kao zver ili majmun, posle deset dana smatrati za boga.

17. Nemoj raditi tako kao da ćeš živeti deset hiljada godina. Smrt je već nad tobom. Budi dobar dok živiš, dok možeš.

18. Kakvo spokojstvo duha poseduje čovek koji se ne brine za ono što drugi kaže, radi ili misli, nego samo za ono što on sam radi, da bi njegovo delo bilo pravično i bogougodno; ne priliči se dobrom čoveku da traži tamne mrlje u karakteru drugih ljudi, nego da ide pravo svome cilju i da ne gleda ni desno ni levo oko sebe.²

19. Onaj koji se brine za svoju posmrtnu slavu, ne misli na to da će svi ljudi koji ga se još sećaju za najkraće vreme i sami umreti, da će umreti i svi oni koji su od njih čuli o njemu, i da će se čitava uspomena na njega ugasiti zauvek. Ali, ako uzmemo i to da su ljudi koji te se sećaju besmrtni, pa da je zato i sećanje na tebe besmrtno, šta imaš ti od toga? Da ne govorim o tome kako onaj koji je mrtav nema ništa od svega toga. Nego, ima li živ čovek nešto od prazne hvale? Ostavljam na stranu neku privremenu korist. Zato, ostavi sada, na vreme, po-

² Ovde je tekst prilično nejasan. Poznati prevodilac Anton Sovrè (*Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, Ljubljana 1934) predlaže interesantnu ispravku teksta. Mesto: è katà tòn agathón, predlaže: katà tòn Agáthona. A Agaton je bio grčki tragičar (poznat iz Platonove *Gozbe*).

misao na taj prazan dar, i ne brini se o onome šta će ljudi govoriti o tebi docnije.

20. Sve što je lepo, pa makar šta to bilo, lepo je i dobro samo po sebi. Hvala u tome nema nikakvog udela. Jep ništa neće postati ni gore ni bolje ako se hvali. To tvrdim i za one stvari koje nazivamo lepim u širem smislu reči, pa bilo da su one tvorevine prirode ili umetničko delo. A da li onome što je zaista lepo nešto nedostaje? Ništa, kao što ništa ne nedostaje ni zakonu, ili istini i isto tako dobronamernosti ili poštovanju. Koja bi od tih stvari bila lepa samo zato što je hvale, ili koja bi od njih nestala zato što su je kudili? Da li će, na primer, smaragd, ako ga ne hvale, biti gori nego što je bio? I kako je sa zlatom, slonovačom, skerletom, lirom, mačem, cvetom ili žbunom?

21. Ako duše i dalje žive, kako u vazduhu posle toliko vekova može da bude mesta za njih? Otkuda zemlji prostora za ljudska tela koja se vekovima sahranjuju? Ali kao što ova posle izvesnog vremena istrule i raspadnu se, te naprave mesta drugim leševima, tako i duše, pošto su se preselile u carstvo vazduha, žive još neko vreme, pa se zatim polako izgube, pretvore u oganj, ponovo ih prima u sebe razum – tvorac, i tako prave mesta dušama koje dolaze posle njih. To bismo mogli reći čoveku koji veruje u večnost duša. A pri tom treba voditi računa ne samo o mnoštvu ovako sahranjenih ljudskih tela, već i o životinjama koje mi ili druga živa bića svakodnevno pojedemo. Koliko njih bude pojedeno i na

taj način takoreći sahranjeno u telima bića koja su se njima hranila. A ipak, blagodareći tome što se sve pretvara u krv, ili prelazi u vazduh ili oganj, ima mesta za sve.

Šta nam pokazuje ispitivanje ove istine? To da se sve na svetu pretvara u materiju i uzročnost.

22. Ne daj da te niko odvuče sa sobom, nego svakoj želji odgovori moralno i pri svakoj predstavi zadrži dobar sud.

23. Slažem se sa svim onim sa čime se i ti slažeš, o svemiru. Ono što ti smatraš blagovremenim, ne dolazi ni meni ni suviše rano, ni suviše dockan. Sve ono što daju tvoja godišnja vremena, o dobra prirodo, meni je prijatan plod. Sve je iz tebe, sve je u tebi, sve se u tebe vraća. Pesnik veli: „O dragi grade Kekropov!“³ a zar ti nećeš reći: „O, dragi grade Zevsov?“

24. Ako želiš da uživaš radost, onda radi samo malo, kaže Demokrit. Zar nije bolje raditi samo ono što je neophodno i onoliko koliko zahteva i šta zahteva razum od čoveka koji je po prirodi određen za zajednicu? To onda ne donosi zadovoljstvo samo zato što radimo dobro, već i zato što radimo malo. Jep, ako najveći deo onoga što bismo govorili

³ *Kekrop* (Kékrops) je bio atički heroj i po mitologiji osnivač Atike čiji je prvi kralj bio. Kekrop je bio autohton, tj. prastanovnik toga kraja. Atinjani su se stoga smatrali autohtonima, mada znamo da su doseljenici, kao što je i pre Atičana na toj zemlji bilo stanovnika. Kekrop (i Erehtej, drugi praotac Atinjana) bili su svakako prastara božanstva preatičkog stanovništva.

i radili izostavimo kao nešto nepotrebno, imaćemo više vremena i manje nespokojstva. Stoga se u svakom slučaju moramo zapitati: „Zar nije baš ovo nešto što nije neophodno?“ A treba izbegavati ne samo nepotrebne radnje, već i nepotrebne misli, jer samo u tom slučaju neće biti ni radnji koje nas skreću sa pravoga puta.

25. Pokušaj jednom da se nađeš u životu dobrog čoveka koji je zadovoljan onim što mu pruža priroda i koji nalazi zadovoljstva u svome poštenom delanju i mišljenju.

26. Jesi li to shvatio? Onda shvati i ovo: ne uznemiravaj samoga sebe! Budi jednostavan i prirodan! Možda neko greši? Onda greši na svoju štetu. Da li ti se nešto dogodilo? Onda je dobro. Sve što se dešava, prirodom je predodređeno od samoga početka i suđeno. Kratko rečeno – život je kratak. Iskoristi trenutak u pametnom razmišljanju i pravično! Ostani trezven i kad si razuzdan!

27. Svet je ili sređen, ili je zbrka i mešavina, ali je ipak svet. I još, je li moguće da u tebi bude red, a u vasioni suprotno, nered? I treba li da bude tako, kad su sve stvari, uprkos njihovom razilaženju i raturanju, tako tesno povezane među sobom?

28. Karaktera ima crnih, ženskih, tvrdoglavih, životinjskih, pitomih kao ovca, detinjastih, glupih, lažnih, podlih, sitničarskih, tiranskih.

29. Ako je onaj koji ne shvata ovozemaljske stvari stranac na zemlji, onda je isto tako stranac i onaj koji ne razume šta se na njoj događa. Onaj ko-

ji beži od ljudskoga društva izgnanik je, koji zatvara oko razumu taj je slep, a prosjak je onaj kome je potreban neko drugi i koji sam sebi ne može da stvori sve što mu je za život potrebno. Onaj koji se odriče i odvaja od sveopšteg razuma prirode, jer nije zadovoljan onim što se u njoj događa, nije ništa drugo do izrod kosmosa. Jer ista ona priroda koja je stvorila tebe, stvara i događaje. I svaki onaj koji svoju dušu odvaja od duše ostalih bića sa kojima je ona u suštini istovetna, otpadnik je od ljudskoga društva.

30. Jedan filozofira iako nema ni košulje, drugi, iako je bez knjiga. Treći je polunag. „Nemam hleba“, kaže on, „ali se držim razuma“. A ja kažem: „Nauke mi ne daju ništa za jelo, ali im ipak ostajem veran“.

31. Voli ono malo stručnog obrazovanja koje si stekao i u njemu traži utehu! Provedi ostatak svoga života kao čovek koji je sve svoje stvari od srca predao bogovima u ruke! A od samoga sebe nemoj stvarati ni gospodara ni roba ma koga čoveka!

32. Seti se ponekad, a to će ti biti od koristi, Vespasijanovih vremena, pa ćeš videti ovo: ljudi su se ženili, vaspitavali decu, bolovali, umirali, ratovali, svetkovali praznike, trgovali, obrađivali zemlju; ljudi su laskali, hvalili se, sumnjičili druge, pleli zamke; mnogi su želeli da umru, žalili se na svoj položaj, a drugi su, opet, voleli i gomilali blago, težili da postanu konzuli ili žudeli za kraljevskom krunom. A nigde ni traga od života ovih ljudi! Pođi u mislima još dalje, u vremena Trajanova: opet ćeš vi-

deti to isto. Ni života ondašnjih ljudi nema. I ako isto tako posmatraš druga svedočanstva ranijih vremena i čitavih naroda, videćeš kako su ljudi koji su se preko mere upinjali, brzo padali i pretvarali u elemente. A iznad svega se seti ljudi koje si i ti sam poznao, onih koji su jurili za ispraznim stvarima i uopšte nisu mislili kako treba da rade ono što bi odgovaralo njihovoj prirodi. Ujedno treba da misliš i na to da i istrajnost u onome što radiš ima svoju vrednost i svoj razlog. Jer ti posao neće dosaditi ni dojaditi samo ako se stvarima od manje važnosti ne baviš više nego što treba.

33. Izrazi koji su nekada bili u upotrebi danas su zastareli. Tako su i imena ljudi koji su nekada bili slavni nekako zastarela: Kamil, Keso, Volesus, Dentatus; onda Scipion i Katon;⁴ zatim Avgust, pa Hadrijan i Antonin. Sve prolazi, i vrlo brzo o tome govori još samo predanje. Najzad se potpuno zaboravi. I to ti govorim o ljudima koji su se divno istakli među mnogim hiljadama ljudi. A svi ostali

⁴ *Kamil*. Možda se misli na slavnog pobednika Veja koji je oslobodio Rim od galskog jarma 390. godine pre n. e. M. Furius Camillus je istorijska ličnost ali u tolikoj meri isprepletana legendama da je nemoguće utvrditi pravi njegov lik. – *Keso* (Kaeso) je porodični nadimak rimskih porodica Duilii, Fabii Quinticii. – *Volesus* je možda Volesus Valerius iz vremena Romula. – *Leonatus* je bio oficir makedonskog kralja Filipa i njegovog sina Aleksandra Velikog (356–323). – *Scipion*. L. Aemilius Scipio Africanus Minor koji je srušio kartaginsku vlast i razorio grad Kartaginu (146. pre n. e.). – *Katon* (M. Portius Cato), verovatno Stariji, pošto se pominje zajedno sa Scipionom (234–149 pre n. e). Pravi Rimljanin staroga kova, vojskovođa, državnik i pisac (istorijsko delo „Origines“ i stručni spis „O zemljoradnji“).

nestali su i pali u zaborav još sa svojim poslednjim dahom. Šta je uopšte „većita uspomena“? Samo prazna reč. Da li uopšte postoji nešto zbog čega bi trebalo da se čovek trudi? Ima samo ovo: Pošteno mišljenje, dela koja proističu iz čovekoljublja, govor koji nikada ne laže i raspoloženje koje sve što se dešava prima kao neophodno i pojmljivo i kao izvor istog takvog prouzroka i pravrela.

34. Dragovoljno prepusti samoga sebe Klotihi i pusti da ona isprepleće tvoju životnu nit sa stvarima koje ona odabere.

35. Sve traje samo jedan dan, i čovek, koji se seća, i stvar koje se seća.

36. Svoju pažnju obrati uvek na ono što se dešava zbog neke promene, i navikni se da shvatiš kako priroda iznad svega voli da stvari menja i oblikuje nove od iste vrste. Jep je svaka stvar, u neku ruku, seme onoga što iz nje treba da postane. Pod semenom ti podrazumevaš samo ono što uđe u zemlju ili u majčino telo. A to je shvatanje svakako ograničeno.

37. Uskoro će i na tvoja vrata zakucati smrt, a ti još uvek nisi postao jednostavan i prirodan, nemaš duševnog spokojstva, nisi bez straha da će ti spoljni svet pričiniti neku štetu, nisi ljubazan prema svima ljudima i još uvek nisi shvatio da je mudrost i pravično delanje jedno te isto.

38. Zagledaj u duše mudrih ljudi i trudi se da vidiš za kakvim stvarima oni teže, a kakve izbegavaju.

39. Nikakvo zlo za tebe ne može ponići u duši nekog drugog čoveka, a pogotovu ne u kakvom preokretu ili u promeni tvoje okoline. Pa gde onda može? Tamo gde je tvoja mašta koja stvara sudove o dobru i o zlu. Taj deo tvoje duše ne sme da mašta i sve će biti dobro. Čak i ako njen bezbedni sused, telo, bude sečeno ili spaljivano, ako se bude gnojilo ili počelo da truli, duša koja o tome stvara neki sud mora da ostane potpuno spokojna. To znači da ona valja da prosuđuje kako ono što može zadesiti i rđave i dobre ljude nije ni zlo ni dobro. Jer sve što se dešava i čoveku koji živi protiv prirode i onome koji živi no prirodnim zakonima, ne odgovara prirodi, niti je protiv nje.

40. Misli uvek na to da je svet jedno biće, da ima jednu supstancu i jednu jedinu dušu, da sve što se dešava prelazi u jednu jedinu svest toga svemira, da je sve zajednički uzrok svega što se dešava i o tome koje je vrste to međusobno preplitanje i utkivanje.

41. Ti si dušica koja nosi mrtvaca – veli Epiktet.⁵

42. Za stvari čija je promena u toku nema u tome zla, kao što ni za one koje se javljaju zbog neke promene nema u tome nikakvog dobra.

43. Vreme je reka nastala od svega onoga što se dešava, i još više, ono je brzak. Jer u istom trenutku kada se pojavi, stvar je već odnesena, i talas donosi drugu, a za njom opet dolazi nova.

⁵ *Eiiktet*. Uporedi napomenu u Knjizi I, 8.

44. Sve što se dešava tako je obično i prirodno kao ruža u proleće i kao plod u jesen. Tu spada ju i bolest i smrt, i kleveta i zaseda, i sve što budalama pričinjava radost ili tugu.

45. Ono što dolazi docnije, to potiče iz unutrašnjih pobuda i dolazi posle nečeg što mu je prethodilo. Jer to ne biva kao kad se ređaju pojedinosti koje među sobom nemaju nikakve veze, nego je njihova povezanost dobro opravdana. I kao što su stvari harmonično povezane među sobom, tako se i događaji ne zbivaju samo jedan za drugim, nego su divno povezani nekom unutrašnjom vezom.

46. Treba uvek misliti na Heraklitove reči: „Ako zemlja postane voda to je njena smrt; za vodu je smrt ako postane oganj“ i obrnuto. Misli i na „čoveka koji zaboravlja kuda vodi staza“ i na ono: „Ljudi se ne slažu sa razumom koji vlada vasionom i sa kojim su neprestano u vezi, a ono na što svakodnevno nailaze, izgleda im tuđe.“ Jer izgleda da i tada radimo i govorimo. A ne smemo raditi ni kao deca svojih roditelja, to jest ne smemo misliti: „Onako kako su nas učili.“

47. Kad bi ti neki bog rekao da ćeš umreti sutra, a najkasnije prekosutra, tebi, ako nisi sasvim bezvredan, neće biti tako važno da li će to biti već sutra ili tek prekosutra – pošto je razlika tako mala – pa neka ti bude onda jasno i to da nema velike razlike ni u tome da li ćeš umreti kroz sto godina ili sutra.

48. Treba uvek misliti na to da su mnogi lekari koji su se često mrštili nad svojim bolesnicima

takođe umrli. Da se isto desilo sa mnogim astrolozima koji su drugim ljudima predskazivali smrt kao nešto veliko. Da je tako bilo sa mnogim filozofima koji su hrabro držali beskrajne govore o smrti i besmrtnosti; sa mnogim junacima koji su u ratu poubijali mnogo neprijatelja; sa mnogim tiranima koji su oholo zloupotrebljavali svoju vlast nad životom i smrti, kao da su sami besmrtni. I da su mnogi gradovi takoreći u celini izumrli: Helike,⁶ Pompeji, Herkulaneum i bezbroj drugih. Seti se i velikog broja ljudi koje si sam poznao i koji su jedan za drugim poumirali. Onaj koji je nekoga sahranio, morao je uskoro i sam na to da misli, a neko je opet sahranjivan odmah posle pogreba nekog drugog čoveka. I sve to u vrlo kratkom vremenskom razmaku. Uopšte: treba videti kako ljudske stvari, kao sve stvari bez vrednosti, traju samo jedan dan: juče je to bila još nekakva sluz, a sutra je već mumija ili pepeo. Ovaj kratki razmak treba prelaziti onako kako to priroda zahteva, pa onda raspoloženo otići na odmor, kao što zrela maslina koja otpada sa drveta još u padu blagosilja drvo koje ju je rodilo i zahvaljuje mu.

49. Budi kao stena o koju se talasi neprestano lome. Ona stoji nepokretna, a more koje oko nje besni postepeno se smiruje. Nikada nemoj reći: „Teško meni jadniku kad mi se to moralo desiti!“ Nego: „Blago meni što živim bezbrižno, što me sa-

⁶ nekad glavni grad grčke provincije Ahaje (Achaia).

danji položaj nije srušio i što se ne bojim budućnosti, iako mi se to desilo.“ Jer se tako nešto moglo svakome desiti, ali nije svako u stanju da u takvoj prilici ostane bezbrižan. Zašto je onda jedan događaj više „nesreća“ nego što je neki „sreća“? Da li uopšte pod srećom jednog čoveka podrazumevaš nešto što ne predstavlja neuspeh ljudske prirode? Ili ti se čini da je neuspeh ljudske prirode ono što nije protivno njenoj volji? Kako to? Tu volju ti poznaješ; da li ti ona preči da budeš pravičan ili velikodušan; da se savlađuješ; da ostaneš razuman, trezven, istinoljubiv, stidljiv, nezavisan karakter, ili da imaš druge vrline koje, ako ih čovek poseduje, daju njegovoj prirodi naročito obeležje? Ubuduće se pri svakom događaju koji te uzbuđuje seti da se moraš upravljati po načelu: „To nije nikakva nesreća, ali je sreća podneti to hrabro.“

50. Razmišljanje o ljudima koji su se grčevito držali života možda i nije filozofsko sredstvo, ali nam ipak pomaže da lakše prezremo smrt: Kakvu su prednost imali takvi ljudi pred drugima koji su umrli? Oni, koji su tolike ispratili, pa naposletku i sami biti ispraćeni, sigurno leže sada negde sahranjeni kao Kadikijan,⁷ Fabije, Julijan, Lepid i drugi.

⁷ *Kadikijan* je nepoznata ličnost. – *Fabije*. Možda se misli na Kvinta Fabija Maksima, slavnog rimskog junaka, pobednika nad Hanibalom. – *Julijan*. Možda se misli na poznatog pravnika Salvija Julijana (Salvius Julianus), savremenika njegovog. – *Lepid*. Verovatno poznati trijumvir u drugom trijumviratu. I on je bio veoma star kad je umro.

Kako je uopšte malena razlika u trajanju života pojedinih ljudi! A sa kakvim tegobama, sa kakvim ljudima i u kakvom bednom telu treba tu razliku proživeti! To nema nikakvog smisla. Seti se samo kako je bezgranična prošlost i kako ni budućnost nema granica. Kakva je razlika između života deteta koje poživi samo tri dana i čoveka koji je video tri ljudska pokolenja?

51. Zato idi uvek najkraćim putem. A najkraći je put onaj koji odgovara prirodi i onda su svako naše delo i svaka naša reč savršeni. Ako tako budeš činio, bićeš oslobođen svih tegoba i nepritilika kao i svih vrsta obzira i pretvaranja.

PETA KNJIGA

1. Ako se u zoru probudiš zlovoljan, pomisli ovo: „Probudio sam se zato da kao čovek krenem na posao. Pa zar da onda budem zlovoljan kad se spremam da radim ono zbog čega postojim i zbog čega sam i došao na svet? Ili sam možda predodređen za to da ležim u krevetu i da se grejem?“ – „Pa, to je prijatnije.“ – A zar si ti rođen samo za prijetnost? Da li si uopšte stvoren da bi uživao ili radio? Zar ne vidiš kako i cveće, i ptice, i mravi, i paucci, i pčele rade svoje poslove i kako prema svojim mogućnostima zajedno sa nama izgrađuju svemir? I zar ti nećeš da vršiš dužnosti čoveka? Zar ne težiš za ciljem koji ti je postavila priroda? – „Ali ja moram da se odmorim.“ – Svakako, i ja tako mislim. Ali je priroda odredila granice i tome, a isto tako i jelu i piću. A ti ipak prelaziš granice onoga što bi ti moralo biti dovoljno. Ne činiš to samo kad je u pitanju rad; tu ostaješ u „granicama mogućnosti“. To je zato što samog sebe ne voliš, jer bi inače voleo i svoju prirodu i njenu volju. Drugi ljudi, oni koji vole svoj

poziv, propadaju na svome radu, ne stižu ni da se umiju ni da jedu. Pa zar ti svoju prirodu voliš manje nego livac svoju umetnost, ili igrač svoju, ili gram-žljivac novac, ili slavoљjubiv čovek ono malo slave? Kad ovi ljudi oduševljeno rade svoj posao, onda ostavljaju i jelo i spavanje, samo da uzmognu stvoriti ono što im leži na srcu. A zar delovanje za opštu korist tebi izgleda manje značajno i nedostojno tolikog truda?

2. Kako je lako odagnati i izbrisati svaku predstavu koja nam smeta ili ne odgovara našem biću i opet steći duševno spokojstvo!

3. Smatraj sebe dostojnim svake reči i svakog rada koji odgovara prirodi. Ne daj da te u tome uznemire ogovaranje i pričanje ljudi koje će uslediti. A nemoj sebe smatrati nedostojnim ni onih stvari koje su lepe i kao reč i kao delo. Ljudi imaju svoje mišljenje i upravljaju se prema svome sopstvenom raspoloženju. Ti o tome nemoj voditi računa, nego idi pravo svome cilju i upravljaj se prema svojoj i prema opštoj prirodi, jer je put i jedne i druge jedan te isti.

4. Ja idem svojim putem po zakonima prirode sve donde dok se ne srušim, ne odmorim i ne izdahnem u elemenat koji svakog dana udišem; sve donde dok ne padnem na tle iz kojeg je moj otac dobio sposobnost plodenja, moja majka malo krvi, a moja dadilja ono malo mleka; dok ne padnem na zemlju iz koje toliko godina primam hranu i piće i koja me nosi, dok je ja gazim i tako često zloupotrebljavam.

5. Ljudi se ne mogu diviti tvojoj oštroumnosti. Možda. Ali ima drugih stvari za koje ne možeš reći: „Ja nemam dara za to“. Radi, dakle, ono što je potpuno u tvojoj moći: budi čiste duše, dostojanstven, izdržljiv, preziri čulne naslade, budi zadovoljan svojom sudbinom, nemoj imati velikih prohteva, budi dobar, nezavisan u donošenju sudova, prirodan čovek; meri svoje reči, budi velikodušan. Zar ne shvataš koliko si stvari već mogao uraditi, a da pri tom uopšte nisi morao da se pravdaš kako za njih nemaš sposobnosti ili si nespretnan? Pa zar ćeš, uprkos tome, svojevolejno ostati tako nizak? Jesi li, možda, primoran da ropčeš na svoju sudbinu, da budeš tvrdica, da laskaš, da svaljuješ krivicu na telo, da puziš pred ljudima, da se hvališ i svojoj duši stvaraš toliko nespokojstva, zato što nisi dovoljno obdaren? Ne čini to, tako ti bogova! Svih tih mana si se već odavno mogao osloboditi, a u krajnjem slučaju – kad bi to i bilo tako – gledali bi te malo ispod oka, kao čoveka koji sporo misli i teško shvata. Ona bi se u tome morao vežbati, a ne bi smeo da zanemariš svoju tromost ili da joj se, čak, raduješ.

6. Poneko je spreman da traži blagorodnost čim nekome učini uslugu. Drugi, opet, ne računa na to a ipak smatra da mu je njegov bližnji dužnik i da zna šta mu je on učinio. Treći svega toga uopšte nekako nije svestan, nego je sličan lozi koja daje grožđe, i pošto je jednom donela plod ne traži ništa više; on je kao konj koji završi trku, kao pas koji je pronašao trag, kao pčela koja je donela meda. Čovek

koji je izvršio dobro delo ne misli mnogo na to, nego je spreman na novo dobro delo, kao što je loza spremna da opet u svoje vreme rodi groždem. „Da li treba da budemo kao ta bića koja svoja dela čine takoreći nesvesno?“ – „Da. Ali mi to treba da radimo svesno! Jer društveno biće, kako kaže jedan filozof, ima tu sposobnost da svesno radi iz osećanja prema opštoj stvari.“ – „Jeste, Zevsa mi, ali ono ima želju i da njegov bližnji to primeti.“ – „Istina je to što si kazao. Samo, nisi shvatio ono što sam rekao. Zato ćeš pripadati onim ljudima koje sam malopre spomenuo. Jer i njih zavodi neka verovatnoća. Ako, međutim, želiš da shvatiš na šta smeraju pomenute reči, onda se ne plaši da će te one sprečiti u tvojoj ljubavi prema čovečanstvu.“

7. Molitva Atinjana glasi: „Pošlji kišu, pošlji je, dragi Zevse, na polja Atinjana i na njihove livade!“ Mi, ili uopšte ne treba da se molimo, ili treba da to činimo ovako jednostavno i prostosrdačno.

8. Kao što kažemo: „Asklepije je našem poznaniku naredio da jaši, da se kupa u hladnoj vodi ili da ide bos“, tako isto možemo reći i: „Priroda je našem prijatelju dodelila bolest, osakaćenje, gubitak ili neku sličnu štetu.“ Jer i ovde reč „dodelila“ ima slično značenje. „On je ovome ili onome prepisao ovo ili ono kao korisno po njegovo zdravlje.“ A u našem slučaju, ono što se svakome od nas dešava, odredila je priroda kao korisno za sudbinu sveta. Tako kažemo i kad neko nešto doživi, kao što i zidari govore da se kamenje u zidu ili piramidi lepo

slaže ako ga na naročit način stave jedno pored drugoga. Postoji uopšte samo jedan sklad, i kao što svemir usklađuje sva tela da bi postigao savršenstvo celine, tako se i svi pojedini uzroci povezuju u jedan savršeni sveuzrok kao u svoju sudbinu. Ovako kako ja to kazujem misle i ljudi koji inače nemaju veze sa filozofskim razmišljanjem. Oni obično kažu: „To mu je bilo suđeno“. Drugim rečima: tako predodređeno i tako pisano. Primimo to onako kao što primamo ono što nam propisuje Asklepije. Mnogo štošta od toga je, razume se, neprijatno, a mi ga ipak rado prihvatamo, jer se nadamo zdravlju. Onako kako misliš o svome zdravlju, treba, otprilike, da shvatiš i ono u čemu priroda vidi ispunjenje i dovršenje svojih ciljeva. Tako ćeš sve što se dešava, makar kako ti to izgledalo teško, primiti radosnim srcem, jer ćeš znati da ono vodi zdravlju kosmosa i blagostanju i uspešnom delanju Zevsovom. A ovaj ne bi dodeljivao takvu sudbinu pojedincu kad to ne bi bilo korisno za celinu i kad i najobičnija stvar ne bi donosila nešto što ne bi bilo korisno telu koje ona provejava. Postoje dva razloga zbog kojih moraš voleti ono što se s tobom zbiva: prvi je: jer ti se ono što ti se dešava, što ti je pisano, ili što se na bilo koji način povezuje s tobom, događa zato što ti je tako suđeno odozgo, od beskrajnog niza uzroka; drugi, jer onaj koji upravlja celim svetom, u svemu onome što se dogodi svakome pojedincu i njemu samome, vidi uzrok za dobro stanje i savršenstvo celog sveta, pa tako mi Zevsa, i uzrok svoga sopstvenog

daljeg postojanja. Jer, ukoliko bi ti, time što bi mu oduzeo njegove delove ili uzroke, samo malo okrnjio njegovu zavisnost i sklad, čitava bi se celina osakatila. A ti to činiš ako, koliko si ti u pitanju, ropčeš na svoju sudbinu i pokušavaš da je na neki način sprečiš.

9. Ne treba se plašiti niti gubiti nadu ili volju i napuštati svoju nameru ako te izda sreća, pa ono što radiš ne ispadne onako kako to pravi principi zahtevaju. Ako pretrpiš neuspeh, moraš svoj posao ponovo započeti, moraš biti zadovoljan ako veći deo tvojih radnji bude dostojan čoveka, i moraš voleti ono čemu si se ponovo vratio. Filozofiji se ne smeš vratiti kao kakvom strogom učitelju, nego onako kao što neki bolesnici prilaze sunderu i jajetu, a drugi, opet, melemu ili dobroj oblozi. Tako ćeš pokazati da se razumu ne pokoravaš silom, nego, blagodareći njemu, smiruješ. Misli na to da filozofija zahteva samo ono što traži i tvoja priroda, i zar ćeš ti onda poželeti nešto drugo, nešto što nije u skladu sa njom? „Ima li nečega što je prirodnije od nje?“ – Zar naslada ne upropašćuje ljude baš zato što je prijatna? Razmisli još, da li velikodušnost, sloboda, jednostavnost, dobrota i pobožnost nisu mnogo prijatnije? I da li išta može biti prijatnije od uvidavnosti, kad znaš da je moć razuma i saznanja u svima stvarima nepogrešiva i da postiže uspeh?

10. Stvari izgledaju zapetljane, rekli bismo, tako da su mnogi i ne baš najgori filozofi mislili kako se one uopšte ne mogu saznati. Da ne govorimo

o tome kako i stoici smatraju da ih je teško saznati. I svako naše tvrđenje podložno je greškama. Postoji li uopšte čovek koji ne greši? A sad, usmeri svoje misli na vidljive stvari: kako su one prolazne i bez vrednosti, kad mogu biti svojina čak i pohotljivca, bludnice ili razbojnika. Zatim razmisli o karakteru svojih bližnjih, od kojih je i onaj najljubazniji takav da ga jedva možemo podneti, a da ne pominjem kako i sami sebe jedva podnosimo. Ne mogu da vidim šta bi u takvom mraku i prljavštini i pri tako brznoj promeni materije, vremena, pokreta i pokrenutih stvari, zaslužilo da se zbog svoje vrednosti naročito istakne ili da se oko njega uloži bilo kakav trud. Naprotiv, treba čak da se tešimo, da očekujemo prirodno raspadanje svoga tela i da se ne ljutimo što to moramo čekati, nego da se zadovoljimo ovim rečima: prvo: „Nije mi se dogodilo ništa što ne bi bilo u skladu sa prirodom“ i drugo: „Samo od mene zavisi hoću li preduzeti nešto protiv svoga božanstva i demona; jer nema onoga koji bi me mogao naterati da prema njemu grešim“.

11. Zašto mi je sada potrebna duša? Ovo pitanje moramo sebi postavljati uvek i moramo se potruditi da ga objasnimo. Šta se u ovom trenutku dešava u meni u onom delu koji zovemo vladajućim? Kakva je moja duša sada? Valjda nije kao u deteta? Ili kao u nedorasla mladića? Imam li dušu kakve slabe žene? Ili, možda, dušu tiranina? Ili stoke, ili zveri?

12. Koje stvari gomila smatra za dobre, možeš videti iz ovoga: Ako smo neke stvari, na primer: razboritost, trezvenost, pravičnost i muževnost zaista smatrali za dobre i ako smo sebi već ranije stvorili predstavu o njima u duhu, onda ne bi više trebalo slušati reči (Menandrove)¹: „Od samih dobara...“, jer to uopšte ne odgovara. Ali, ako neko misli na stvari koje gomila smatra za dobre, onda će primiti reči komediografa i slušaće ih spokojno. Tako i narod shvata razliku. Jer inače te reči ne bi izazivale nikakvo negodovanje i ne bi bile odbačene, nego bismo ih, naprotiv, ukoliko smeraju na bogatstvo i druge ugodnosti koje vode u raskošan život i daju ugled ljudima, primali slobodno kao dobru i duhovitu izreku. Razmisli i zapitaj se da li i one cenimo i kao dobre smatramo na koje bismo mogli primeniti reči da njihov sopstvenik od samoga izobilja ne može naći mesto da isprazni creva.

13. Načinjen sam od načela uzročnog i materijalnog. Nijedan od njih neće preći u ništa, kao što nije ni proizišao iz ničeg. Svaki će moj deo, dakle, menjajući se, preći u jedan deo kosmosa, a ovaj će se opet promeniti u jedan drugi deo kosmosa, i

¹ Menandrov citat glasi: ouk écheis hópoi chéseis hypò tòn agathôn, eu ísthi. Marku Aureliju je neprijatno da navede čitav stih, nego ga u nešto blažem obliku citira na kraju pasusa. – *Menandar* (Ménandros) je bio glavni predstavnik takozvane „nove antičke komedije“ (343–293). Veoma plodan pisac čiji je uticaj na kasniju književnost te vrste bio ogroman, naročito na rimske komediografe *Plauta* (Titus Maccius Plautus, 254–184) i *Terentija* (Publius Terentius Afer, 190–159).

tako će to ići u beskonačnost. U takvoj jednoj promeni postao sam i ja, tako su postali moji roditelji i tako je to opet išlo do druge beskonačnosti. Ništa nam ne smeta da to utvrdimo, iako je svet stvoren u jasno određenim periodima.

14. Razum i veština razboritog mišljenja sposobnosti su koje se slažu i same sa sobom i sa delima koja odgovaraju njihovim bićima. Te sposobnosti proističu iz sopstvenog izvora i teže određenom cilju. Stoga se postupci koji pokazuju „pravilnost“ puta nazivaju „dobrim postupcima“.

15. Ne možemo, međutim, kazati da čoveku treba pripisati i one stvari koje ga, ukoliko je zaista čovek, ne pogađaju. Takve stvari niti traži on, niti mu obećava njegova priroda, niti one predstavljaju savršenstvo čovekove prirode. Nema u njima, prema tome, ni namere čovekove, a još manje ima onoga čime se ta namera postizava, tj. dobrote. Dalje, ukoliko bi neke od tih stvari ipak pripadale čoveku, on ne bi morao da ih prezire i da im se protivi, niti bi zasluživao pohvalu onaj koji bi se pravio da može bez njih, kao što ne bi bio dobar onaj koji bi se odrekao jedne ili druge stvari ako bi one zaista bile dobre. I onda je čovek utoliko bolji ukoliko se tih i takvih stvari lakše odriče i ako ravnodušno podnosi njihov gubitak.

16. Tvoja će duša biti onakva kakve su i predstave za kojima težiš. Jep one duši takoreći nameću svoju boju. Čini i ti to isto, tako što ćeš stalno ponavljati ovo: „Svuda gde se može živeti, može se i moralno živeti. A na dvoru se može živeti. Onda se

i na dvoru može moralno živeti.“ I dalje: „Svaka stvar teži za onim za šta je stvorena. U toj njenoj težnji njezin je cilj. A onde gde je cilj, tamo je i korist i spas svake stvari. Spas razumnoga bića je u zajednici. A da smo mi određeni za zajednicu, to sam već odavno dokazao. Ili, možda, nije bilo dovoljno jasno da niža bića postoje radi viših, a viša bića jedno radi drugog? Ona bića, međutim, koja imaju dušu, viša su od onih koja je nemaju, a od viših bića sa dušom još su viša ona koja imaju razum.“

17. Ludost je juriti za nemogućim. A nemoguće je da rđavi ljudi ne čine rđave stvari.

18. Čoveku se nikad ne dešavaju stvari koje on po svojoj prirodi ne bi mogao podneti. Ako se nekom i desi tako nešto, on ipak ostaje spokojan i ne da se pobediti, bilo zato što ne zna da mu se to desilo, ili što želi da pokaže snagu svoga karaktera. Zlo bi bilo kad bi neznanje i sujeta bili jači nego prava uviđavnost.

19. Same stvari nikako ne utiču na dušu, niti joj se mogu približiti, a ne mogu je ni menjati ni pokretati. Ona se sama menja i pokreće, a bitnost stvari koje nailaze spolja procenjuje prema tome kako ume da proceni svoju sopstvenu vrednost.

20. Čovek nam je najsirodnije biće samo utoliko ukoliko moramo da mu činimo dobro i da ga podnosimo. Ukoliko nam, međutim, smeta u našim poslovima, postaje nam u moralnom pogledu ravnodušan, baš kao sunce, vetar ili zver. Ove bi pojave

mogle na neki način da spreče moju delatnost, ali moja volja i moje duševno raspoloženje ne znaju za prepreke jer ih mogu svojim mislima odstraniti, a sposoban sam i da im dam drugi pravac. Sve ono što joj smeta, duša menja i okreće nabolje, tako da baš ono što je njen rad kočilo, postaje za njega korisno i podstiče ga, a ono što mu je zatvaralo put, sada ga otvara.

21. Treba ceniti samo ono što je u kosmosu najmoćnije. A to je biće koje se služi i upravlja svima stvarima. I od sila koje su u tebi, ceni samo najjaču. Ova je, u suštini, jednaka onom biću. Jer to je i u tebi sila kojoj se sve ostale pokoravaju i koja upravlja tvojim životom.

22. Ono što ne škodi državi ne škodi ni građaninu. Kad god ti se učini da si oštećen, seti se ovoga pravila: ako država od toga nije pretrpela nikakvu štetu, onda je nisam pretrpeo ni ja. A ako je šteta pričinjena državi, onda se ne smemo ljutiti na onoga koji je to učinio, nego treba da mu pokažemo u čemu je njegova greška.

23. Misli često na to kako događaji i stvari brzo prolaze i neprimetno se gube. Stvari su neprestano u toku, kao reka, njihova dejstva se neprestano menjaju, njihovi uzroci menjaju se hiljadustruko, i ništa, može se reći, nije trajno. I beskrajnost prošlosti i bezgraničnost budućnosti u kojoj se sve gubi, neprestano su oko nas, i to sasvim blizu. Pa zar nije lud onaj koji se u takvom svetu razmeće, koji dozvoljava da ga ta ništavila vuku tamo-amo, ili jadiku-

je, kao da ima ičega što bi moglo da mu zadaje bol za duže vreme ili čak zauvek?

24. Misli na sveukupnost čiji si ti samo jedan neznatan deo, na večnost, od koje je tebi dato samo kratko vreme i na sudbinu sveta: kako je neznatan deo toga tvoj život!

25. Da li neko drugi greši prema meni? To je njegova stvar! On ima svoj temperament i svoj način postupanja. Ja imam, međutim, ono što sveopšta Priroda želi da imam i radim ono što moja priroda od mene zahteva da u ovom trenutku radim.

26. Neka vladajući i odlučujući deo tvoje duše bude nezavisan od nežnog ili snažnog pokreta tvoga tela i neka se ne meša sa njim, nego neka se odvoji od njega i neka u svojim udovima sprečava nadražaje koje izaziva čulni deo duše. Ako oni, blagodareći svojoj međusobnoj povezanosti, ipak prodru u dušu – a to se kod jedinstvenog organizma može desiti onda ne smeš pokušavati da se tom čulnom osećanju, koje odgovara prirodi, odupreš, nego svoj razum moraš sačuvati od pogrešnog mišljenja da takve stvari predstavljaju neko dobro ili neko zlo.

27. Treba živeti sa bogovima. A živi sa bogovima ko im uvek pokazuje da mu je duša zadovoljna onim što joj je suđeno i ko radi ono što želi demon koga je, kao delić samoga sebe, sam Zevs odredio svakome pojedincu za čuvara i upravitelja. Taj demon su duh i razum svakoga pojedinca.

28. Ti se valjda, ne ljutiš na čoveka koji zaudara na znoj? Ni na onog kome zaudara na usta?

Šta se to tebe tiče? Takva su njegova usta i takvo pazuho, a sa takvih mesta mora i isparenje biti takvo. „Ali, čovek poseduje razum“, reći će neko, „pa može, ako hoće, razmisliti zašto ga se ljudi gade.“ Vrlo dobro! Ali, i ti imaš razum. Pokreni dakle njegov razum svojim, objasni mu njegove nedostatke i pouči ga. Jer, ako te bude slušao, izlećićeš ga i nećeš morati da se ljutiš na njega. – (Nemoj biti) ni tra-gičar, ni bludnica.

29. Još na ovom svetu možeš da živiš onako kako bi posle smrti živeo na onom svetu. Kad bi ti ljudi to onemogućili, onda bi zaista morao napustiti život, ali bi isto tako morao sačuvati ubeđenje da to nije nikakvo zlo. Kad se dimi, ja izlazim iz sobe. Zašto ti to smatraš za nešto bog zna kako važno? Ali, dogod me nešto slično ne istera, ostajem tu kao slobodan čovek, i niko mi ne može braniti da radim ono što hoću. A ja hoću ono što traži priroda razumnoga bića koja ima smisla za zajednicu.

30. Duh celine zahteva zajednicu stvari. Stoga je i stvorio niža radi viših bića, a viša da bi radila u saglasnosti sa sobom. Vidiš li kako je jedne podredio, a druge sredio i kako je svakome biću odredio ono što mu pripada, a najplemenitija povezao da budu u slozi.

31. Kako si se dosada odnosio prema bogovima, roditeljima, braći, ženi, deci, učiteljima, vas-pitačima, prijateljima, rođacima ili robovima? Možeš li o svome ponašanju prema svima njima reći za sebe ono što kaže pesnik: „Nikome nije učinio zla,

nikoga nije uvredio svojim rečima?“² Seti se i svega onoga što si morao pretrpeti i teškoća koje si već podneo. I toga da je tvoj život već pri kraju i da se tvoja služba završava. Misli i na to koliko si lepoga video, koliko si naslada i bola prezreo, koliko prilika da se pojaviš u sjaju propustio, i kolikim si bezobzirnim ljudima pružio svoju ljubav.

32. Mogu li surove i neodgojene duše uznemiriti čoveka koji ima umetničku dušu i koji je razuman? A koja je duša umetnička i razumna? Da li ona koja zna za prapočetak i krajnju svrhu stvari, za opšti razum koji prožima čitav svet i koji večito i u određenim razmacima upravlja vasionom?

33. Još jedan trenutak, i ti ćeš postati ili mumija, a ostaće još samo tvoje ime, ili možda ni to; a ime je samo prazan zvuk i odjek. Ništavne su stvari koje smo u životu toliko visoko cenili, one su trule i bez vrednosti, a ljudi su samo psi koji se međusobno ujedaju i deca koja se svađaju, smeju i plaču. Vernost, pristojnost, pravda i istina pobegle su „sa zemlje širokih puteva na Olimp“.³ Pa šta nas još zadržava ovde, kad su vidljive stvari izložene neprestanoj promeni i nestalne, kad su nam čula nesigurna i lako podložna zabludi, kad ni sama dušica nije ništa drugo do isparavanje krvi i kad je uživanje ugleda među ovakvim bićima sasvim bez vrednosti? Šta, dakle, treba raditi? Samo spokojno čekati da

² Hom. *Odyss.* IV 690.

³ Hom. *Iliad.* XVI 635; *Odyss.* III 453; X 149.

ugasneš, ili da se preseliš. A šta treba činiti dok ne dođe vreme za to? Šta drugo nego da bogove poštuješ i slaviš a ljudima da činiš dobra dela, i da ih podnosiš, ili izbegavaš? I da se uvek sećaš kako ni tvoje meso ni tvoja duša niti su tvoji, niti u tvojoj moći.

34. Imaš uslova da uvek budeš srećan, ako samo hoćeš da ideš pravim putem, i ako možeš da misliš i radiš u skladu sa pravim načelima. Razumnoj duši i božijoj, i čovečijoj i svakog razumnog bića dve su sledeće stvari zajedničke: ona ne dozvoljava nikome da joj smeta, a dobro nalazi samo u pravičnom mišljenju i radu i težnje svoje zadovoljava baš time.

35. Zašto da se uznemiravam ako to nevaljalstvo nije moje, niti je posledica moga nevaljalstva i ako zajednica nije oštećena? Gubi li zajednica nešto zbog toga?

36. Nemoj da se potpuno povedeš za uobraženjem svojim, nego pomози drugome koliko možeš prema tome koliko ko vredi. Ako pretrpiš kakvu štetu u stvarima koje su moralno indiferentne, nemoj to smatrati za štetu. To bi bila rđava navika. U tom slučaju ćeš i ti morati da uradiš ono što je uradio starac koji je, odlazeći, tražio od deteta čigru, iako je znao da je to samo čigra. Jer pošto nastupaš na tribini... Zar si zaboravio, čoveče, šta to znači? Jest, ali to ljudi najradije primaju. Pa zar zbog toga i ti moraš biti lud?

Ostavljen negde samome sebi, ja sam nekada bio srećan. „Srećan“ znači: bio sam čovek koji je sam sebi dosudio sreću. A dobra sudbina, to su dobre naklonosti duše, dobri nagoni i dobra dela.

ŠESTA KNJIGA

1. Supstanca čitavog sveta podatna je i lako se može oblikovati. Razum, kojim je ona prožeta, nema nikakvog razloga u sebi da čini zlo. U njemu nema zlobe, nijednoj stvari ne nanosi on zlo i nijedna stvar od njega ne trpi nikakvu štetu. Sve se vrši i sve se postiže blagodareći njemu.

2. Ako savesno vršiš svoju dužnost, mora ti biti svejedno da li se pri tom mrzneš ili ti je vrućina; da li si sanjiv ili si se dobro naspavao; kude li te ljude ili hvale; da li ćeš ti umreti ili će ti se desiti nešto drugo. Jer i smrt je samo jedna prirodna pojava koja takođe spada u život.

3. Pogledaj u suštinu! Ne sme ti promaći nijedna lična osobina, niti vrednost ma koje druge stvari.

4. Sve će se vidljive stvari brzo promeniti i postati ili dim, ili će se, ako njihova supstanca stvari ostane ista, raspasti.

5. Razum koji prožima ceo svet, zna s kakvom namerom šta radi, i na kakvu materiju deluje.

6. Najbolji je način osvete da ne uzvraćaš istom merom!

7. Nasladu i spokojstvo traži samo u jednome: da vršiš jedno čovekoljubivo delo za drugim i da pri tom uvek nosiš boga u srcu.

8. Vodeći deo duše je onaj koji sam sebe budi i pokreće; čini od sebe što želi i postiže da sve ono što mu se desi izgleda onako kako to on želi.

9. Sve se usavršava kako to opšta priroda želi, a ne onako kako to hoće neka druga priroda koja je oko stvari, ili je u njihovoj unutrašnjosti ili izvan njih, odvojena.

10. Svet je ili mešavina stvari, međusobno preplitanje i odbijanje atoma, ili je celina i red i delo promisli. Ako je ono prvo, zašto još uvek želeći da boravim u takvoj slučajnoj mešavini i neredu? Kakvu još želju treba da imam, osim da „nekako postanem zemlja“? Zašto se još uvek uzbuđujem? Makar šta učinio, neću izbeći raspadanje. A ako je svet ono drugo, onda mu se sa strahopoštovanjem klanjam, vedar sam i imam puno poverenje u onoga koji njime upravlja.

11. Ako te neke okolnosti prisile da izgubiš mir, onda se brzo povuci u sebe i nemoj odande izlaziti više no što je potrebno. Bolje ćeš ovladati harmonijom ako joj se neprestano vraćaš.

12. Kad bi u isto vreme imao i maćehu i majku, ti bi onoj prvoj svakako ukazivao poštovanje, ali bi se ipak stalno vraćao majci. Tako je i sa tvojim životom na dvoru i filozofijom. Vraćaj se, dakle,

često ovoj drugoj i u njoj nalazi spokojstvo; njenom pomoći ćeš i ti lakše podneti dvorski život i on tebe.

13. Kao što za meso i druga jela mislimo: ovo je mrtva riba, ovo mrtva ptica, ili mrtvo svinjče; za falernsko¹ vino: to je samo groždani sok; za skerletno odelo: to je samo ovčija vuna potopljena u krv neke školjke; ili za polno opštenje: to je samo trljanje jednog uda o drugi i lučenje nekakve sluzave materije praćeno nekim grčevima; kao što su to predstave koje te stvari određuju i prodiru u njihovu suštinu i objašnjavaju je, tako moramo postupati i u životu uopšte i moramo stvari, makar se one u još lepšoj svetlosti pojavljivale, svući, takoreći, do gole kože, oceniti njihovu vrednost i oduzeti im ugled kojim se one ponose. Jer je život, izgleda, velika varalica, i prevari te najčešće baš onda kad misliš da imaš posla sa ozbiljnim stvarima. Misli ono što Krates veli za Ksenokrata.²

14. Većina onoga čemu se svetina divi, spada u najobičnije stvari koje neka snaga ili priroda drži zajedno: takve su stvari kamenje, smokvino drvo, loze, masline; stvari kojima se dive ljudi višega reda, spadaju u one koje povezuje i drži u zajednici duša; na primer: stada goveda ili ovaca. Ono, međutim, što cene još obrazovaniji ljudi, spada u stvari kojima upravlja razumna duša, koja, razume se, nije

¹ Falernsko vino je bilo veoma cenjeno kod starih Rimljana. Pesnik Horacije (Quintus Horatius Flaccus, 65. do 8) ga često pominje. Vino je raslo u podnožju Masika u Kampaniji.

² *Ksenokrat*, filozof-akademik, veoma cenjen i ugledan čovek protiv koga je nastupao (iz nepoznatih razloga) kinik Krates.

opšta, ali je ipak prijemčiva za umetnost i uopšte sposobna i uvežbana; ukratko, duša kakvu ima najveći broj ljudi (ili koji, jednostavno, vole da imaju mnoštvo robova). A ko ume da ceni razumnu dušu upravljenu prema celom svetu i ljudskoj zajednici, ne misli na druge stvari, nego se, pre svega, trudi da svoju dušu sačuva u razumnom i čovekoljubivom raspoloženju i delatnosti, a da bi sve to postigao, saraduje sa onim što je njoj srodno.³

³ Ovo mesto je prilično nejasno. Prevodilac Sovrè je ove teškoće rešio na zanimljiv način (*Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, Ljubljana 1934, str. 130 c). Dok ostali prevodioci otprilike ovako tumače tekst: sve čemu se gomila divi spada među najobičnije stvari; to su čvrsti predmeti, na primer kamenje, drvo, smokva i loza, ili su to bića koja imaju dušu, na primer ovce i goveda; ovima se divi svet koji raspolaze višim obrazovanjem; ljudi sa još višim obrazovanjem zanimaju se za bića koja imaju obrazovanu dušu, doduše, ne kosmičku, nego dušu koja je prijemčiva za umetnosti i slično; a tim ljudima je najviše stalo do toga da raspolazu što većim brojem robova. – Sovrè smatra da stvar treba tumačiti sasvim drukčije: stoici razlikuju u prirodi četiri vrste bića; najniža i najobičnija (tâ genikótata); anorganski svet i biljni svet, provejava pneuma kao héxis (spajanje) i phýsis (priroda); treću grupu predstavljaju životinje koje provejava („drži zajedno“) neka finija materija (hypò metrotéron synechómena), a to je životinjska duša (psyché); još finija materija (pneuma) provejava četvrtu grupu bića, a to su ljudi (to je razumna duša – psyché logiké) i ona je sposobna da se obrazuje. A takvu dušu ima većina ljudi! Sovrè mesto andrapódon (robovi) predlaže anthrópon (ljudi). Ako zadržimo tekst sa andrapódon, onda je jasno da treba pomisliti to da su stari raspolagali velikim brojem robova koji, doduše, nisu imali tu najvišu dušu, ali su raspolagali dušom „prijemčivom za razne veštine“ – robovi su bili često veoma obrazovani. Malo je samo ljudi koji imaju takvu dušu i oni spadaju među „tò plêthos anthrópon“. – A nije isključeno da je rečenica è katà psilòn tò plêthos andrapódon kektêsthai samo interpolirana i da je treba jednostavno izostaviti! Ja sam je u prevodu zadržao (i stavio u zagrade). Sovretov prevod glasi (*op. cit.* 48):

15. Uvek jedne stvari žure da postanu – a druge da ih nestane, i od onoga što nastaje, uvek je jedan deo već nestao. Kao što nepresušni tok vremena stalno obnavlja bezgraničnu večnost, tako i tokovi i promene neprestano obnavljaju kosmos. Možemo li, onda, da kažemo nešto o stvarima koje u tome toku projure pored nas, i šta u njima treba da cenimo, kad za to nemamo nikakvog jakog uporišta? To je kao kad bi neko hteo da pomiluje vrapca koji je proleteo pored njega i već izmakao njegovom pogledu. Takav je i život pojedinaca: nekakvo isparavanje krvi i disanje vazduha. Jep kad jednom udahneš i izdahneš vazduh, što svakoga trenutka ponavljamo, ili tu sposobnost disanja koju smo juče ili prekjuče rođenjem stekli opet vratiti onamo odakle smo je i prvi put dobili – isto je.

16. Nikakvu vrednost ne predstavlja miris biljaka, ni disanje životinja i zveri, ni primanje utisaka pomoću čulnih saznanja, ni odavanje strasti-ma, ni okupljanje gomile, ni ishrana. Jer je sve to is-

Većino reči, ki nas zajemljejo v naravi, je môči razporediti v štiri skupine: prvič v anorganska bitja, ki jih drži vkup zveznost (héxis), na primer kamenine; drugič rastlinstvo, ki ga prepaja narava (phýsis), na primer les, smokve, trta, masline; tretjič živalski svet, ki ga veže plemenitejša snov, to je duša, na primer goved in drobnico; četrtič bitja, ki jih oživlja še plemenitejša tvar, to je razumna duša, ne sicer vesoljna, vendar taka, ki je sposobna za umetnosti ali kako drugače obrazljiva, ob kratkem, ki jo ima večina ljudi. Komur pa je mar umne vesoljne in občanske Duše, se ne briga za nobeno drugo reč, predvsem pa skuša ohraniti svojo dušo v razumni in občestvu koristni dejalnosti in pomaga tudi svojemu bližnjemu do tega.

to onako bez vrednosti kao i lučenje ostataka naše hrane. Pa šta, onda, uopšte predstavlja neku vrednost? Pljesak svetine? Nikako? Ni to da te ljudski jezici hvale? Jep svetina pokazuje svoju naklonost pljeskanjem sa jezikom. Toga radi si ostavio ono malo slave. Pa šta onda uopšte preostaje kao vredno? Svrha kojoj teže sve veštine i umetnosti, mislim, u ovome je: raditi ili ne raditi upravljajući se prema svojoj prirodi. Jer svaka veština teži, da njen proizvod odgovara poslu kome je i namenjen. Vinogradar koji neguje lozu, i jahač, i odgajivač pasa imaju uvek pred očima taj cilj. Za tim teže i odgoj omladine i metodi poučavanja. U tome je dakle vrednost stvari. Ako si se i ti osvedočio u tu istinu, nećeš tražiti da stekneš nikakvu drugu stvar. Zar onda nećeš prestati i da ceniš mnoge stvari? Niti ćeš biti slobodan, niti zadovoljan sa samim sobom, niti bez strasti. Neizbežno ćeš osetiti zavist i bićeš neraspoložen prema onima koji imaju ono što ti ceniš. Onaj kome jedna od tih stvari nedostaje, mora biti stalno nespokojan i mora se, uz to, svađati sa bogovima. A ako poštuješ svoju dušu, onda ćeš biti zadovoljan samim sobom, sa svojim bližnjima živećeš u slozi a sa bogovima u saglasnosti, što znači da ćeš ceniti ono što oni dodeljuju i određuju.

17. Elementi se kreću nagore, nadole i po krugu. Pokreti vrline, međutim, vrše se u sasvim drugim pravcima; ona je nešto božanstvenije i probija se prema cilju teškim i nejasnim putem.

18. Kako su ljudi glupi! Neće da hvale one koji žive sa njima, u njihovo vreme i u njihovoj zajednici, a veoma im je stalo do toga da ih hvale njihovi potomci, koje niti su kad videli, niti će ih ikada videti. To je isto kao kad bi hteo da se žališ što ti tvoji preci nisu pevali slavopojke.

19. Ako ti je neka stvar teška, ne smeš odmah misliti da je ona čoveku nedostižna. Moraš verovati da je, ako je čoveku uopšte moguće, i ti možeš postići.

20. U gimnastičkim salama nas, neki put, neko ogrebe noktima, zaboravi se i udari nas u glavu. Ali mu mi to ne zameramo i to nam mnogo ne bode oči. Mi u tome čoveku ni kasnije ne gledamo svoga neprijatelja. Čuvamo ga se, razume se, ali ne kao od nekog ličnog neprijatelja i sa sumnjom, nego mu se samo sklanjamo s puta, a pri tom mislimo dobro. Tako bi trebalo da bude i u drugim životnim prilikama. Na igralištu života moramo drugovima mnogo štošta pogledati kroz prste. Možemo se, kao što smo rekli, ukloniti ne sumnjičeći nikoga i bez mržnje prema čoveku.

21. Ako neko može da mi dokaže i da me ubedi kako moje mišljenje ili rad nisu pravilni, ja ću radosno promeniti svoje gledište. Jer ja tražim istinu koja još nikada nikome nije naudila. Oštećen je samo onaj koji istraje u svojoj grešci i neznanju.

22. Ja, međutim, vršim svoju dužnost: ništa me se drugo ne tiče. Jer drugo su stvari bez duše, ili nerazumne, ili su zalutale i ne znaju put.

23. Prema nerazumnim bićima i prema stvarima i predmetima uopšte ponašaj se kao čovek koji je razuman, što one nisu, pa budi prema njima velikodušan i plemenit. A prema razumnim ljudima ponašaj se kao brat. I stalno pozivaj bogove u pomoć i ne muči se pitanjem: „Dokle ću još tako da radim?“ Jer su za to dovoljna i tri ovako upotrebljena časa.

24. Smrt je izjednačila Aleksandra Makedonskog i njegovog seiza; jer su obojica primljeni natrag u istu izvornu materiju kosmosa, ili su se na isti način raspali u atome.

25. Razmišljaj ponekad koliko se telesnih i duševnih pojava u istom kratkom trenutku desi u svakome od nas. Onda se nećeš čuditi što se još mnogo više stvari, što se uopšte sva zbivanja vrše ujednoj opštoj celini koju nazivamo kosmosom.

26. Ako te neko pita kako se piše ime Antoninovo, zar nećeš ljutito izgovoriti svako pojedino slovo? A ako se zbog toga naljute na tebe, hoćeš li se i ti ljutiti na njih? Zar nećeš sasvim spokojno izređati jedno za drugim sva slova? Tako i ovde moraš znati da je svaka dužnost zbir izvesnih brojeva. O njima moraš voditi računa i moraš istrajno nastaviti i završiti predstojeći put, ne ljuteći se i ne srdeći na zlovoljne nezadovoljnike.

27. Kako je strašno odvrćati ljude da ne teže stvarima koje im se čine prirodne i korisne! A ti ipak na neki način ne dozvoljavaš da tako rade kad se ljutiš na njih zato što greše. „Ali, to za čim oni

teže, u stvari i ne postoji!“ – reći ćeš ti. Pa onda ih pouči i objasni im njihovu zabludu, a nemoj se pri tom uzbuđivati.

28. Smrt, to je kraj protivnostima u našim čulnim saznavanjima, oslobođenje od tiranije naših nagona, počinak našeg napornog mišljenja i posle robovanja mesu.

29. Sramota je da u jednom telu duša oslabi pre nego što je oslabilo telo.

30. Pazi da se ne iskvariš i da ne primiš „carske“ običaje i da se ne zaraziš njima. Jer, i to biva. Neka bude obrnuto: ostani prostosrdačan, dobar čovek, bez zadnjih misli, ozbiljan i dostojanstven, jednostavan i prirodan, prijatelj pravičnosti, bogobojažljiv, pun ljubavi prema rođacima i stalan u vršenju svojih dužnosti. Bori se da ostaneš onakav kakvim je htela da te filozofija stvori. Boj se bogova i spasavaj ljude! Život je kratak, a tvoj boravak na zemlji dao je jedan jedini plod: plemenito mišljenje i čovekoljubiva dela. Budi u svemu učenik i sledbenik Antoninov! Pokaži se tako istrajan kao on u vršenju dobro smišljenih odluka, ostani uvek nepokolebljiv i pobožan, imaj njegovo jasno i vedro lice, i njegovu blagost, ne teži za praznom slavom i neka se tvoje slavoljublje sastoji u tome da, kao što je on to činio, i ti o stvarima saznaš istinu. Misli na to da on nije propustio nijednu stvar dok je nije u potpunosti ispitao i jasno shvatio; i da je ljude koji su ga nepravedno kudili podnosio, ne vraćajući im istom merom. Da se nijednog posla nije laćao brzopleto i da nije voleo

klevete. Karaktere i radnje ispitivao je temeljno a nije bio sklon ni grdnji, ni strahu, ni sumnji, i bio je bez ikakvog sofizma. Seti se kako je bio skroman u svemu što se odnosilo na stan, postelju, odelo, hranu, poslugu. Kako je voleo rad i kako je bio strpljiv. Kako je zbog takvog života bio u stanju da se do večeri zadrži na istom mestu, i kako ni svoja creva nije praznio u vreme koje za to nije bilo određeno. Kako je u prijateljstvu bio veran i stalan, kako je lako podnosio ljude koji su slobodno ustajali protiv njegovih shvatanja i kako se radovao kad bi ga neko poučio i pokazao mu nešto bolje. I kako je bio bogobojažljiv, ali ne i praznoveran. Razmišljaj o svemu tome, kako bi i ti imao čistu savest kad ti kucne poslednji čas.

31. Istrezni se i dođi sebi, pa ako si se otresao sna i shvatio da si se mučio samo u snu, probudi se opet i pogledaj na zemaljske stvari onako kako si gledao na one u snu.

32. Ja sam složen od sićušnog tela i duše. Telešću su sve stvari iste, jer ono ne može da ih razlikuje. A duši je, opet, ravnodušno sve ono što ne spada u njen delokrug. Ono, međutim, što spada u njezin delokrug, sve je u njenoj moći. Od tih stvari obavlja ona samo one koje zahteva sadašnjica. Jer su njoj buduće i prošle radnje potpuno ravnodušne.

33. Dogod noga vrši svoj posao a ruka svoj, i jedno i drugo su u skladu sa prirodom. Tako i čovek, sve donde dok vrši dužnosti čoveka, ne radi ništa što bi bilo protiv prirode. A ako ne radi protiv prirode, onda to nije nikakvo zlo za njega.

34. Kako su niske bile naslade u kojima su uživali razbojnici, pohotljivci, oceubice i tirani!

35. Zar ne vidiš kako se prosečni radnici samo do izvesne mere prilagođavaju željama nestručnih ljudi, ali se ipak drže zakona svoje umetnosti i ne napuštaju ih ni pod kakvim uslovima? Zar nije strašno kad zidar ili lekar više poštuju zakone svoje umetnosti, nego čovek osnovni zakon svoje prirode koji je i njemu i bogovima zajednički?

36. Azija i Evropa su dva sićušna mesta u vasioni. Svekoliko more je samo jedna kap u vasioni. Atos,⁴ samo grudva zemlje u vasioni. Sva sadašnjost, samo tačka u vasioni. Sve maleno i promenljivo, brzo se gubi i nestaje. Sve dolazi iz vasiona, dolazi neposredno od onoga koji upravlja vasionom ili se dešava posredno, pod njegovim uticajem. I lavlja čeljust, i otrov, i sve štetno, kao što su trnje i blato, sve je to samo uzgredna pojava onih veličanstvenih i uzvišenih pojava. Nemoj, dakle, smatrati da su te stvari strane biću koje poštuješ, nego misli o njemu kao o prazvoru svega što se na svetu događa.

37. Onaj koji je video ono što sad postoji, video je sve: i ono što se vekovima dosad dešavalo, i ono što će se kroz vekove desiti. Jer je sve to iste prirode i istog oblika.

38. Moraš misliti i na isprepletenost svih stvari u kosmosu i na njihov međusobni odnos. Jer su, u izvesnom pogledu, sve stvari međusobno povezane i

⁴ Atos je današnja Sveta Gora na Halkidiki.

tako su sve u međusobnom srodstvu. To je zato što one proizlaze jedna iz druge, da bi kretanje bilo sređeno i skladno i da bi sve ono što postoji bilo jedinstveno.

39. Prilagođavaj se stvarima za koje te je vezala sudbina! Voli ljude sa kojima te je ona sastavila, i voli ih od srca!

40. Instrumenat, oruđe i svaka sprava dobri su kad rade ono za što su načinjeni. Ali njihov tvorac ne prisustvuje njihovoj upotrebi. Kod stvari koje su u prirodi, međutim, sila koja ih je stvorila jeste i ostaje uvek u njima i deluje u njima. Stoga njih moraš više poštovati i moraš biti ubeđen da će se i u tebi dešavati sve po tvojoj volji ako se i sam pridržavaš volje te sile i živiš po njoj do kraja svoga veka. Jer se tako i u kosmosu sve vrši po njenoj volji.

41. Ako se stvari koje su van tvoje moći i koje ti smatraš za dobre i rdave po tebe, pojave jednom kao zlo, ili ih izgubiš kao dobro, ti ćeš se, bezuslovno, svadati sa bogovima; moraćeš, bezuslovno, mrzeti i ljude koji su tome krivi, ili na koje sumnjaš da su mogli prouzrokovati ovakav gubitak ili ovakvu nesreću. Ali i mi činimo razne nepravde kad ovakvim stvarima pridajemo važnost. A kad bismo za dobro ili zlo smatrali samo ono što je u našoj moći, onda ne bismo više imali razloga ni da se svadamo sa bogovima, niti da mrzimo nekog čoveka.

42. Svi mi radimo za jedan cilj, neki sa punim razumevanjem i svesno, a neki i ne sluteći to. U tome smislu, čini mi se, govori i Heraklit o uspa-

vanim ljudima, kad kaže da su i oni saradnici i pomoćnici u radu za vasionu. Svaki, razume se, radi za zajednicu, neko na ovaj, a neko na onaj način, i prekomerno, pa i ljudi koji gundaju protiv toga toka, bune se protiv njega i hoće da onemoguće pojave koje se dešavaju. Jer su kosmosu i takvi ljudi potrebni. Razmisli na koju ćeš stranu ti stati. Jer onaj koji upravlja vasionom, upotrebiće te na svaki način dobro i odrediće ti neko mesto među svojim saradnicima i pomoćnicima. Ali se ti sam čuvaj da ne postaneš onakav član zajednice kakav je onaj smešni i bezvredni stih u drami koju spominje Hrizip.⁵

43. Traži li sunce da obavlja posao kiše? Ili Asklepije da vrši zadatke Demetre, nosilje plodova? A šta čini svaka zvezda? Zar one nisu sasvim različite među sobom a zar ipak u svome radu ne teže sve za istim ciljem?

44. Ako su bogovi odlučili nešto o meni i mojoj sudbini, učinili su to sigurno dobro. Jer nije lako zamisliti boga bez promisli. A zašto bi oni donosili odluku da mi učine neko zlo? Kakve bi koristi od toga imali oni ili kosmos o kojem se bogovi prvenstveno staraju? A ako nisu rešili ništa što bi se ticalo mene lično, onda su svoje odluke donosili u vezi sa vasionom, pa ono što mi se kao uzgredna posledica ovih zaključaka dogodi moram primiti ra-

⁵ Hrizip (Chrysippos) kod Plutarha, adv. stoicos 13: Kao što kod drame u pojedinim stihovima nalazimo fragmente koji ne vrede mnogo, ali koji ipak doprinose ljupkosti i lepoti celine, tako i zlo, pre svega greh, mora služiti božjoj nameri kao deo koji zavisi od opšteg reda.

do, moram pozdraviti i voleti. A ako, o bezbožne misli, oni uopšte ni o čemu ne rešavaju, onda više ne treba da prinosimo žrtve, ni da se molimo ili zaklinjemo, niti da činimo druge stvari koje vršimo misleći na bogove i verujući da oni postoje i žive među nama. Ako se, dakle, oni zaista ne brinu ni za što što se odnosi na nas, onda sam bar ja sam u mogućnosti da se brinem o sebi, i imam sposobnost da stvarno mislim o onome što je za mene korisno. A za svakoga je korisno ono što odgovara njegovom stanju i njegovoj prirodi. Moja priroda, međutim, poseduje sposobnost razumnoga razmišljanja i osećanja da pripadam svome bližnjemu: to znači da je moje mesto i moja domovina, ukoliko sam Antonin, Rim, a ukoliko čovek, kosmos. Ono, dakle, što je njima dobro, jedino je i za mene korisno.

45. Sve ono što se dešava svakom pojedinom od nas, koristi kosmosu. Već to bi nam moralo biti dovoljno. Ali, ako ozbiljno razmisliš, priznaćeš da je isto tako u potpunosti istina i ovo: sve ono što je dobro za bilo kog čoveka, dobro je i za ostale ljude. Pojam „korisno“ trebalo bi ovde shvatiti u opštijem smislu kad su u pitanju stvari moralno indiferentne.

46. Kao što ti se ne sviđaju predstave u amfiteatru i na drugim sličnim mestima, zato što se тамо uvek vide iste stvari i zato što ista izvođenja čine da nam gledanje postaje dosadno, takav je i utisak koji celokupni ljudski život ostavlja na nas. Jer sve što se događa neko je kretanje nagore i nadole, sve je jedno i isto i sve izvire iz istog uzročnika. A dokle?

47. Uvek misli na različite ljude svih mogućih poziva i raznih naroda koji su već pomrli. Kreni duhom dole do Filistiona, Feba i Origanija.⁶ Onda pređi na druge. I mi moramo ići onamo kuda su već otišli toliki slavni govornici, toliki dostojanstveni filozofi, kao što su Heraklit, Pitagora⁷ i Sokrat, toliki heroji davnih vremena i tolike vojskovođe i tirani poznijih vremena. A osim njih: Eudoks, Hiparh, Arhimed⁸ i drugi radni, umni, izdržljivi, obdareni i gordi duhovi; pa onda ismevači ljudskog života koji traje koliko i jedan dan, na prođe, kao Menip⁹ i

⁶ Smatra se da su ova imena namerno odabrana i ona predstavljaju obične, proste, neobrazovane ljude.

⁷ *Pitagora* (Pythagóras), grčki filozof i matematičar sa ostrva Samos, 580–500, osnovao je u Krotonu u Južnoj Italiji sektu pitagorevaca. U odnosu između brojeva (muzika) nalazio je tumačenje za vasionu (sferna muzika). Svaki broj od 1 do 10 predstavlja jednu naročitu osobinu vasiona, a brojevi 1, 2, 3 i 4 sadržani su u broju 10. Ugled koji je Pitagora uživao kod svojih učenika bio je neograničen: štaviše, oni bi dokazivali rečima: „autos épha“ = on je tako rekao, i to bi važilo kao apsolutan dokaz.

⁸ *Eudoks* (Eúdoxos) je bio slavni grčki astronom, matematičar i geograf, učenik Platonov u filozofiji. – *Hiparh* (Hipparchos) je bio osnivač naučne astronomije. – *Arhimed* (Archimédes), veliki matematičar i fizičar, iz Sirakuze (287–212). Pronalazač borbenih mašina i sočiva. Priča se da je pomoću toga sočiva zapalio kartaginske brodove. U mehanici je pronašao zakon o težištu, zakon o koturačama, zavrtanju i kosu ravan te polugu („Odredi mi mesto gde mogu da stanem i pomeriti zemlju“). Arhimedov zakon. I oko ove ličnosti su već u starom veku stvorene mnogobrojne legende („Heúreka“).

⁹ *Menip* (Menippos), cinik i satirik, rodom iz Gadare, oko 280. pre n. e. Tvorac čuvenih „Saturae Menippeae“, jedne naročite književne vrste koju je on stvorio: „stihovi u travestiji, pomešani sa prozom“. Originalno Menipovo delo (koje je Marko Aurelije svakako još imao prilike da čita) izgubljeno je, mada se većim delom može rekonstruisati iz imitacija Lukijana i Varona.

drugi ljudi te vrste. Seti se da svi oni već odavno leže u grobu. Je li to za njih zlo? Je li to zlo za one ljude koji više nisu poznati ni po imenu? Samo jedna stvar ima istinsku vrednost: živeti do kraja u istini i pravičnosti i biti blag prema lažljivcima i svima nepravednicima.

48. Kad hoćeš da obraduješ samoga sebe, pomisli na prednosti svojih bližnjih; na preduzimljivost jednoga, skromnost drugoga, darežljivost trećega i na slično što kod nekog četvrtog. Jer ništa ne pričinjava takvu radost kao slike vrlina koje se javljaju u karakterima naših bližnjih i koje, ukoliko je to moguće, nailaze sve odjednom. Zato ih stalno moramo imati u mislima.

49. Ti se, sigurno, ne ljutiš zato što si težak toliko i toliko funti, a ne, možda, trista? Onda se ne smeš ljutiti ni zato što imaš da živiš samo toliko i toliko godina, a ne više. Jer, kao što si zadovoljan težinom koja je data tvome telu, tako treba da budeš zadovoljan i vremenom koje ti je određeno.

50. Pokušavaj da ljude ubediš, ali, ako to traži pravičnost, radi i protiv njihove volje. Ako ti se, međutim, neko silom odupre, ti se pokori i nemoj se zbog toga ljutiti, a tu prepreku iskoristi da razviješ neku drugu vrlinu. I misli na to da si težio samo uslovno, a ne za nemogućim stvarima. Pa za čim onda da težiš? Za nečim što je tome slično. U tome ćeš imati uspeha, jer kad se čovek nečemu preda, on to i postigne.

51. Slavoljubiv čovek traži svoju sreću u delatnosti drugih ljudi, a onaj koji voli telesne naslade, traži je u svome uživanju. Razuman čovek, međutim, nalazi svoju sreću u svome sopstvenom delanju.

52. O tome uopšte ne treba da razmišljamo, niti da mučimo svoju dušu. Jer stvari same nemaju moć da iznude naš sud.

53. Navikavaj se na to da dobro razmisliš o onome što drugi govore i, ako možeš, unesi se u dušu čoveka koji govori.

54. Ono što ne koristi roju, ne koristi ni pčeli.

55. Da li mornari koji grde krmanoša, ili bolesnici koji se obaraju na lekara, misle pri tom na nešto drugo osim na to kako bi on sam mogao spasiti posadu, ili zdravlje bolesnika?

56. Koliko ih je već pomrlo sa kojima sam zajedno došao na svet!

57. Bolesnima od žutice i med se čini gorak; ljudi se boje vode ako ih je ugrizlo besno pseto, a lopta deci izgleda veličanstvena. Pa zašto se onda uznemiravaš? Ili, možda, misliš da pogrešna mišljenja imaju manju vrednost od žuči kod žutičavih i otrova kod besnih?

58. Niko te ne može sprečiti da živiš po zakonima svoje prirode; a neće ti se ni desiti ništa što je protiv zakona sveopšte prirode.

59. Ko su ti ljudi kojima drugi žele da se dopadnu, zašto to žele i kakvim delima misle to da postignu? Kako će vreme brzo zastrti sve i koliko je stvari već zastrlo!

SEDMA KNJIGA

1. Šta je nevaljalstvo? Ono što si već često video. Zato, makar šta se desilo, ti misli: „Tako nešto sam već video, i to često.“ Uopšte, i gore i dole naći ćeš to isto, time su ispunjene i knjige staroga, srednjeg i novog vremena, a gradovi i kuće još i danas su toga puni. Nema ničeg novog. Sve je dobro poznato i sve je kratkog veka.

2. Možeš li da uništiš svoja načela, a da prethodno ne ugasiš predstave koje im odgovaraju? I samo od tebe zavisi da li ćeš ih opet sa lakoćom zapaliti. U stanju sam da razmišljam o nekoj stvari kako valja. Kad sam to u stanju, zašto da budem nepokojan? Ono što je van dometa mojih misli, to se njih uopšte i ne tiče. Nauči se da shvatiš to, pa ćeš biti na pravom putu. Moći ćeš da otpočneš novi život. Posmatraj stvari onako kako si ih ranije gledao, jer u tome je tajna ponovnog oživljavanja.

3. Kako su ništavni raskoš i sjaj, drame na pozornici, stada goveda i ovaca, borbene utakmice, koska koju baciš psu, mrva koja padne u ribnjak,

muke i mučenje mrava, proletanje uplašanih muva, lutke koje pokrećeš koncem.¹ Ali pred takvim prizorima moraš ljubazno i mirno sedeti na svome mestu i shvatiti da svako vredi onoliko koliko i ono za čim teži.

4. Prilikom govora, treba paziti na izraze; kod onoga što se zbiva, na motive; kod težnje, treba odmah povesti računa o tome čemu se teži, a u govoru o tome kakav je smisao rečenog.

5. Je li moj razum dovoljan da shvati to, ili nije? Ako jeste, onda ga za izvršenje svoga zadatka upotrebljavam kao oruđe koje mi je dala sveopšta priroda. Ako nije, onda, ukoliko to i inače nije isključivo moja dužnost, odustajem od dela i prepustam ga onome koji može bolje da ga izvrši. Ili ga obavljam onako kako mogu i uzimam pomoćnika koji ono što je potrebno i korisno opštoj stvari može da uradi služeći se mojim razumom. Jer, u svemu što radim sam ili pomoću drugog, moram da težim za onim što je korisno i što odgovara opštoj stvari.

6. Koliki su od onih kojima su se pevale slavopojke već zaboravljeni, i kako je već mnogo nestalo onih koji su im te slavopojke pevali!

7. Ne stidi se da primiš pomoć. Ti moraš da izvršiš svoju dužnost kao vojnik koji napada na be-

¹ Misli se na male statue bogova od gline ili od voska koje su davali deci na poklon prilikom praznika (sigillaria = lutke). Te statue su kupovali na specijalnom trgu koji je bio otvoren pre praznika Saturnalia, i gospodari su robovima davali nešto malo novaca (sigillaricium) da bi mogli to da kupe.

deme. Pa šta ako, hrom, ne možeš sam da se popneš na bedem, a možeš pomoću drugog?

8. Budućnost neka te ne uznemirava. Ako ti je suđeno da je doživiš, doživećeš je i sa razumom koji sada imaš i kojim se u sadašnjosti služiš.

9. Sve su stvari međusobno povezane svetom vezom i nisu jedna drugoj strane. Sve one zajedno sačinjavaju jednu celinu i sve zajedno doprinose jednom i istom redu u svetu. Jer se od ovih stvari stvara samo jedan svet; jedna božanska moć prožima sve; i samo jedna pramaterija postoji, jedan jedini zakon i razum koji je zajednički svima umnim stvarima, i jedna jedina istina, naravno, ako je i savršenstvo bića jedno, koje su istoga porekla i koje imaju udela u jednom razumu.

10. Sve što je materijalno, brzo se gubi u suštini vasiona, i svaka se uzročna sila brzo vraća u opšti razum, a sećanje na bilo koju stvar brzo iščezava u večnosti.

11. Za razumno biće prirodna je radnja isto što i razumna.

12. Ili si uspravljen sam, ili te podupiru drugi.

13. Razumna bića su, makar kako njihove prirode bile različite, isto što i telesni udovi u jedinstvenim organizmima, jer su ona stvorena za zajednički rad. To ćeš, međutim, bolje shvatiti ako što češće kažeš samome sebi: „Ja sam jedan ud u sklopu razumnih bića.“ Ali, ako zbog slova *r* smatraš sebe za samo jedan deo, onda ti ljude još ne voliš istinskom ljubavlju, i još ti vršenje dobrih dela ne pričinjava

radost samo radi samoga sebe. Ako sve to činiš samo po dužnosti, onda još uvek ne radiš iz ubeđenja da time činiš dobro samome sebi.

14. Poneke stvari, izložene spoljnim udarcima, pretrpe ponešto. Oni koji su time pogođeni mogu biti nezadovoljni, ako hoće, ali ja od toga ne trpim ništa sve dok sam ne pomislim da je to nesreća. A samo od mene zavisi hoću li tako misliti.

15. Neka drugi govore i rade šta hoće, ja moram biti dobar. Onako kao kad bi zlato, smaragd ili skerlet stalno ponavljali: „Ma šta ko rekao ili učinio, ja moram ostati smaragd i čuvati svoju boju!“

16. Razum sam sebe ne uznemirava i ne uzbuđuje se strašću. Ako nešto drugo ima tu moć da mu zada strah ili bol, neka to slobodno učini. On se sam, međutim, zbog jednog pogleda, neće usuditi na takav pogrešan put. Neka se telo samo brine da mu niko ne zada bol i neka kaže šta mu nedostaje. A duša koja može da se plaši, da se ražalosti, i da ima svoje mišljenje o takvim stvarima, neće trpeti, jer ona za to nije sposobna. Što se razuma tiče, on nema potreba, osim ako ih sam sebi ne stvori; i, isto tako, niko ga ne može uznemiriti ili u nečemu sprečiti ako on sam ne stvori sebi uznemirenja i prepreke.

17. Blaženstvo se sastoji u tome da li imaš dobrog demona u sebi ili si sam dobar. Šta, dakle, tražiš ovde, utvaro? Odlazi, u ime bogova, kao što si i došla! Nisi mi potrebna. Došla si po svome starom običaju, ne zameram ti! Ali, sad odlazi!

18. Da li se neko plaši promene? A zar bez nje može nešto da se desi? I, šta je opštoj prirodi milije i draže od nje? Da li možeš da se okupaš ako se u drvetu ne izvrši promena? Možeš li da se hraniš ako namirnice ne pretrpe promenu? Da li je uopšte moguće da se bez promene izvrši nešto korisno? Zar ne uviđaš da je i tebi neophodno potrebna promena, a da je tvoja promena potrebna i opštoj prirodi?

19. Sve stvari prolaze kroz supstancu vasiona kao kroz brzak, srasle sa celinom i među sobom povezane kao naši udovi. Koliko je već ljudi, kao Hrižipa, Sokrata i Epikteta, progutao tok vremena! Svaki čovek i svaka stvar uvek treba da probude u tebi takvu misao.

20. Samo me jedna stvar brine: da ja lično ne uradim ništa što je protivno prirodnom čovekovom uređenju, da ne uradim tako da mu to bude protivno i da ne uradim nešto što mu je sada protivno.

21. Bliži se vreme kada ćeš sve zaboraviti i kad će svi zaboraviti tebe.

22. U prirodi je ljudskoj da voli i one koji greše. Tako će biti i s tobom, ako budeš mislio na to da su ti oni rod, da greše iz neznanja i protiv svoje volje, da ćete svi kroz kratko vreme biti mrtvi i, naročito, da ti grešnik nije naneo štetu. Jer on nije načinio da tvoj um postane gori nego što je ranije bio.

23. Sveopšta priroda je od supstance sveta, kao od voska, stvorila sad konja, sad ju je, opet, rastopila i upotrebila njegovu materiju za drvo, on-

da za čoveka, pa zatim opet za nešto drugo. Svako od ovih bića došlo je na svet samo za jedan trenutak. A sanduku je svejedno da li ćeš ga rastaviti, ili ćeš ga sklopiti.

24. Gnevno lice uvek je protivno prirodi, a ako se često gnevi, ono postepeno gubi svoj uobičajeni izgled dok ga sasvim ne nestane tako da ga više ne može povratiti. Zato se potrudi da shvatiš kako je to protiv prirode. Jer ako sasvim izgubimo smisao za greške koje smo počinili, kakvog onda još razloga imamo da živimo?

25. Sve ono što vidiš, menja sveopšta priroda već u narednom trenutku, pravi od njegove materije drugo biće, a drugo opet od materije ovoga, i tako se svemir stalno obnavlja.

26. Kad neko pogreši prema tebi, ti se odmah pitaj šta je on smatrao za dobro a šta za zlo kad je taj prestup učinio. Kad to budeš uvideo, sažaljićeš se nad njim i niti ćeš mu se diviti niti se ljutiti na njega. Jer i ti sam smatraš za dobro ili isto što i on, ili nešto slično. Moraš mu, dakle, oprostiti. A ako ti lično ne smatraš te stvari više za dobre ili zle, onda ćeš utoliko pre biti blag prema grešniku.

27. Ne misli na ono što nemaš kao da ga imaš, nego od onoga što imaš odaberi ono što je najdragocenije i, misleći na to, računaj kako bi žestoko težio za njim da ga nemaš. Ali, pazi se da se, pošto mu se toliko raduješ, ne navikneš na precenjivanje; jer ćeš izgubiti spokojstvo ako ga jednom više ne budeš imao.

28. Povuci se u samoga sebe. Razumu koji u tebi vlada, prirodjena je sposobnost da, ako radi pravično i ako je zato sasvim spokojan, bude zadovoljan samim sobom.

29. Odbaci svaku uobraženost. Ukroti strasti. Saznaj ono što se i tebi i drugima dešava. Razlikuj i razdvajaj ono što te zadesi, na uzrok i sadržinu. Misli na svoj poslednji čas. Pusti da greške koje drugi čine prema tebi ostanu onakve kakve su.

30. Trudi se da što je moguće bolje shvatiš ono što se govori. Zagnjuri svoj duh u ono što se zbiva i u ono što je uzrok zbivanja.

31. Ukrasi se prostosrdačnošću i stidljivošću, a ne brini se za stvari koje leže između dobra i zla. Voli ljudski rod! Slušaj bogove! Mudrac, naravno, kaže: „Sve je po zakonu, a postoje u stvari samo elementi.“ Dovoljno je setiti se da su sve stvari onakve kako ih mi obično shvatamo. A to je isuviše malo!

32. Šta da ti kažem o smrti? Ako postoje atomi, onda je samo raščlani, a ako je ona čista jedinica, onda je ona ili gašenje ili prelaz.

33. A o bolu? Ako je nenasan, donosi nam kraj. Što duže traje, to se bolje može podneti. I duša sačuva spokojstvo i vladajući deo duše, razum, nema od toga štete. A oni delovi kojima bol pričinjava zlo, neka se o njemu izraze, ako mogu.

34. O slavi: Pazi na mišljenje slavloljubivih ljudi, na stvari koje oni izbegavaju i za kojima teže. Mislim na to da, kao što nadošle gomile peska

prekrivaju one prethodne, tako i život vrlo brzo prekriva ono što je pre njega bilo.

35. „Misliš li da veliki duh koji živi u posmatranju svih vremena i svega bića, može smatrati ljudski život za nešto veliko?“ – „Ne može.“ – „Znači da takav čovek ni smrt neće smatrati za nešto strašno?“ – CNI najmanje.“²

36. (Antistenova izreka): Kraljevski je vršiti dobra dela a dobiti za to rđavu zahvalnost.

37. Stidno je da naše lice sluša razum, prima izraz i prilagođava se naredbama duše, a da razum samome sebi ne određuje ni držanje ni udešavanje.

38. Ne treba da se ljutimo na tok stvari jer on se ni za šta ne brine.³

39. Daj radosti besmrtnim bogovima kao i nama!⁴

40. Život treba žeti kao zrelo klasje, tako da dok jedno nastaje, drugo propada.⁵

41. Ako se bogovi ne staraju o meni i o dvojici mojih sinova, i to ima svoj razlog.⁶

42. Dobro i pravičnost su na mojoj strani.⁷

43. Ne treba plakati sa drugima, ne treba besneti.⁸

² Platon, *Država* VI 486 A.

³ Citat iz izgubljene Euripidove drame *Belerofo*n, frg. 289 N.

⁴ Citat nepoznatog izvora, možda iz Euripidove (izgubljene) drame *Hypsipyle*, frg. 757, 5 ss N.

⁵ Citat iz *Hipsipile* (?).

⁶ Citat iz nepoznatog autora.

⁷ Citat iz Aristofanove komedije *Aharnjani* 661.

⁸ (Arian) Epiktet III 24, 1.

44. Ali bih ja takvom čoveku s pravom odgovorio: „Nemaš pravo, čoveče, kad misliš da čovek koji iole vredi treba da meri između života i smrti, a ne da pazi samo na to da li je ono što radi pravično ili nepravično, onako kako to radi dobar, ili kako radi rđav čovek.“⁹

45. Jer, zaista je tako, Atinjani: Po mome mišljenju, čovek mora izdržati na onome mestu na kome se zaustavio kad je mislio da je najbolji, ili na mestu na koje su ga postavili njegovi pretpostavljeni i mora prkositi svakoj opasnosti, brinući se samo da se ne osramoti i ne vodeći računa ni o čemu drugom, pa ni o smrti.¹⁰

46. Ali, pazi, dragi moj, da li se plemenitost i dobrota ne sastoje u nečem drugom, a ne samo u spasavanju drugih i samoga sebe. Jer postoji gledište da ukoliko čestit čovek duže živi utoliko više mora prenebregavati život, ne sme se držati za nje-ga, nego mora to ostaviti bogu i verovati u ono u šta žene veruju, da niko ne može izbeći sudbini, pa se prema tome mora truditi da ono vreme koje mu je još suđeno proživi što uzornije.¹¹

47. Posmatraj tok zvezda kao da zajedno sa njima kružiš i stalno misli na promenu elemenata. Jer predstave te vrste otklanjaju prljavštinu zemaljskoga života.

⁹ Platon *Apol.* 28 B.

¹⁰ Platon *Apol.* 28 E.

¹¹ Platon *Gorg.* 512 D E.

48. Lepa je izreka Platonova: „Zato, ako posmatramo ljudske stvari, moramo posmatrati i zemaljske promene, i to tako kao da sa neke visoke tačke gledamo u dubinu: stada, vojske, zemljoradnju, svadbe, razvode, rađanja, smrtne slučajeve, bučne ljudske rasprave pred sudom, napuštene pokrajine, šarene gomile varvara, njihove svetkovine, tužanjanja pri sahrani, tržišta, mešavinu svega toga i viši red koji se iz te suprotnosti pojavljuje.“¹²

49. Treba posmatrati prošlost i bezbrojne promene kraljevskih vlasti. Tako će biti moguće predvideti i buduće stvari. A one će u svakom pogledu imati isti karakter i neće moći istupiti iz toka sadašnjih događaja. Zato i nije važno, da li četrdeset ili hiljadu godina ispituješ ljudski život. Jer šta bi za to vreme mogao više saznati?

50. Ono što je izraslo iz zemlje vraća se opet u zemlju, a ono što je niklo iz nebeskog semena, vraća se u nebo.¹³ To je ili rasplitanje atoma, ili je nekakvo razletanje neprolaznih (neuništivih) atoma.

51. Mi se i jelom i pićem i čarolijama trudimo da umaknemo smrti. „Kad bogovi puste na našu lađicu oluju, moramo hrabro izdržati tegobe i ne smemo tužiti.“¹⁴

¹² Autor nepoznat. Možda Aurelije misli na citat iz *Gorgije* koji navodi, v. 11 – Platon *Gorg.* 512 D E.

¹³ Stih iz Euripidove izgubljene drame *Hrizip* (Chrýsippos), frg. 836 N. To je Anaksagorina misao.

¹⁴ Iz Euripidove drame *Hiketide* v. 1110. Drugi citat je nepoznat.

52. Može neko biti bolji od mene u pesničanju, ali me u uljudnosti, skromnosti, odanosti sudbini ili blagosti prema prestupima bližnjeg neće nrevazići.

53. Tamo gde se neko delo može izvršiti u saglasnosti sa prirodom koja je zajednička i bogovima i ljudima, nema ničega zlog. Jer onde gde se može postići blagostanje delatnošću koja je krenula pravim putem i koja je u saglasnosti sa ljudskom prirodom, ne treba da se plašimo nikakve štete.

54. Svuda i uvek će samo od tebe zavisiti da li ćeš se odano predati prilikama oko sebe, da li ćeš sa svojim bližnjima postupati po principima pravičnosti, i da li ćeš sa ljubavlju kontrolisati predstave koje su se tek pojavile, da se neka od njih ne bi nesmetano provukla.

55. Ne obaziri se na ono što misle drugi. Moraš dobro paziti samo na to kuda te priroda vodi; priroda je sveopšta po onome što ti se dešava, a tvoja sopstvena po onome što treba da uradiš. Svako, međutim, mora da radi ono za što ga je priroda osposobila. Sva su ostala bića na svetu samo zbog razumnih bića, i svuda rđave stvari postoje radi dobrih; samo su razumna bića stvorena radi sebe samih. Bitno u čoveku je njegovo osećanje zajednice i nepopustljivosti prema telesnim uživanjima. Razumna priroda se odlikuje time što je u stanju da sebe sputa i da uvek pobedi čulne i nagonske pokrete, jer su i jedni i drugi životinjske prirode. Mišljenje hoće da ima prednost i ne dopušta da ga čula i nagoni savladaju. Tako i treba da bude: ono je zato i stvoreno i prirodom osposoblje-

no da iskorišćava sve njihove pokrete. Treća osobina određena ustrojstvom razumnih bića u tome je da se ona ne dađu namamiti ni prevariti. Samo ako se pridržava ovih principa, može naš razum ići pravo cilju, i tako će ispuniti svoj zadatak.

56. Ostatak svoga života moraš proživeti u saglasnosti sa prirodom kao da si već umro i kao da si samo do ovoga trenutka živeo.

57. Treba voleti samo ono što se čoveku dešava i što mu je sudbinom određeno. Jer, šta bi moglo biti prikladnije od toga?

58. Ma šta ti se desilo, seti se ljudi kojima se dogodilo to isto i koji su se zbog toga ljutili, zaprepaščivali i gundali. Pa gde su sad ti ljudi? Nigde. I onda? Hoćeš li da činiš to isto? Zar nećeš ovakve postupke prepustiti onima koji su takve omaške i izazivali ili im se predavali, i zar nećeš svoju sposobnost mišljenja usmeriti na to da iz tih događaja izvučeš neku korist? Samo tako ćeš moći dobro da ih iskoristiš, i to će ti pružiti dobru građu. Jedino moraš paziti da u svemu što radiš sačuvaš čistu savest. Mislim i na jedno i na drugo, naime da...

59. Ispituj svoj unutrašnji život. U njemu je izvor dobra koji, ako neprestano i sve dublje kopaš, može uvek ponovo da proradi.

60. Telo mora biti čvrstog sastava i ne sme se rasplinjavati ni kad se kreće ni kad miruje. I od njege se traži isto što i od duše koja uvek utiče na izraz lica, koje održava pametnim i pristojnim. Samo, sve to ne sme imati nikakvu određenu nameru.

61. Veština živeti sličnija je veštini borenja no veštini igranja: to je zato što se stvarima i događajima koje ne možemo predvideti moramo suprotstaviti borbenu i postojano.

62. Treba uvek razmišljati o ljudima koje želiš da za tebe svedoče, kakvi su oni i kakav je njihov duh? Tako, niti ćeš morati da se ljutiš na one koji i protiv svoje volje greše, niti će ti, kad budeš znao izvore njihovog shvatanja i strasti, njihovo svedočenje biti potrebno.

63. Kažu da se svaka duša protivi tome da bude lišena istine.¹⁵ I da je isto tako i sa pravičnošću, samosavlađivanjem, dobronamernošću i drugim vrlinama te vrste. Ali je neophodno potrebno da se stalno misli na to. Samo tako ćeš svima moći biti još više naklonjen.

64. Uvek kad osetiš bol, pomisli da on nije nikakva sramota za tebe i da duša koja u tebi vlada njime ne postaje gora. Iako ima razum i ispunjena je osećanjem prema zajednici. U najvećem broju takvih slučajeva mogle bi ti, možda, pomoći reči Epikurove:¹⁶ „To nije ni nepodnošljivo, ni večito.“ Ali samo pod uslovom da budeš svestan njegovih granica i da mu svojom maštom ništa ne dodaješ.

¹⁵ Epiktet 1, 28; 4; II 22, 37.

¹⁶ Epikur (Epikuros), čuveni filozof i osnivač filozofske škole epikurejaca, 323. godine je došao u Atinu, kupio 306. godine kuću sa vrtom i tu osnovao „školu filozofa u vrtu“. Umro 270. pre n. e. On je sreću nalazio u tome da čoveka načini srećnim, i učio je da se vrednost svega što je dobro može proceniti jedino prema radosti i bolu.

Misli i na to da mi ne zapažamo mnoge stvari koje su tesno povezane sa bolovima: sanjivost, vatru, smanjeni prohtev za jelom. Sve to često ostaje nezaapaženo. Ako tako nešto izazove tvoje neraspoloženje, onda reci da te je savladao bol.

65. Čuvaj se da prema nečovjeku ne postupaš onako kao što on postupa prema čovjeku.

66. Otkud mi znamo da možda Telaugov¹⁷ karakter nije bio bolji od Sokratovog? Nije dovoljno samo to što je Sokrat slavnije umro, što je veštije raspravljao sa sofistima, istrajnije provodio noći pod vedrim nebom na snegu i ledu,¹⁸ što se jače protivio kad mu je bilo naredeno da dovede Salaminjanina¹⁹ i što je gordo šetao ulicom, jer bi to po-

Radost je oslobođenje od bola. Ataraksija, mir i spokojstvo, cilj je života, zato treba ukloniti svaki strah (od smrti i bogova, Lukrecije!). Prihvatio je Demokritovu atomistiku. Bogovi su divni, ali ne vode računa o ljudima. I odnos prema državi zavisi od ataraksije: individualist u državi vidi samo izvor neprijatnosti i bola, zato se treba povući i živeti povučeno („lathe biósas“). Uporedi frg. 447, Usener: „Nikad bol nije nepodnošljiv i u isto vreme večan. Jer nepodnošljivi bol dovođi čoveka ubrzo do kraja, dok je dugotrajni bol podnošljiv.“

¹⁷ Legendarni sin filozofa Pitagore, po priči očevo naslednik i učitelj filozofa Empedokla. Pomenute crte Sokrata imaju izvor kod Platona, *Apol.* 20 C i Aristofana, *Oblaci* 362 s, Platon *Sympos.* 221 B.

¹⁸ U najdubljem miru. Takav mir grčki filozofi zovu galéne, što zapravo znači: potpuna tišina na moru, kad je more mirno kao ogledalo. Već Demokrit je sa ovim stanjem morske površine upoređivao spokojstvo duše koju ne uznemirava nikakav afekat ni želja ili požuda.

¹⁹ Ovde Marko Aurelije misli na atinskog generala i demokrata Leonta koji je pao kao žrtva atinske tridesetorice, ubrzo posle Peloponeskoga rata. Sokrat se odupro naredenju da sa četiri druga krene na Salaminu da bi ga doveo u Atinu. Uporedi Platon *Apol.*

našanje, ukoliko je istorijski tačno, moglo dati povoda za razmišljanje. Prvo treba misliti na to kakvu je dušu imao Sokrat; da li je bio u stanju da se zadovolji time što će prema svojim bližnjima biti pravičan, a pred bogovima pobožan; je li mogao da se ne ljuti na nevaljalstvo drugih ljudi; da li je služio nečijem neznanju; je li ono što mu je životni tok donosio primao kao neobično i nepodnošljivo i da li je um svoj puštao da trpi zajedno sa telom?

67. Priroda nije stvorila u nama takvu mešavinu tela i duše da bi nas to sprečavalo da se usredšredimo na same sebe i da sami vodimo brigu o svojim prilikama. Sasvim je moguće postati božji čovek, a da te niko ne prepozna. Misli uvek i na to da srećan život zavisi od vrlo malog broja stvari; ako si morao napustiti nadu da ćeš se proslaviti kao filozof ili fizičar, ne znači da nećeš moći postati čovek slobodan, moralan, pun ljubavi prema bližnjem i pokoran bogovima.

68. I kad bi svi ljudi vikali na tebe, ti bi bez ičijeg primoravanja mogao provesti svoj život u najvećem spokojstvu, sve i kad bi ti zveri kidale udove koji rastu iz tvoga telesnog odela. Jer, ko brani duši da u takvim slučajevima sačuva spokojstvo, zadrži svoje pravilno mišljenje o okolnome svetu i da bude spremna da upotrebi stvari koje su joj na raspoloženju? Tako bi njen sud o onome što te je zadesilo glasio ovako: „Takav si u suštini, iako si prividno drukčiji“; i tada bi njena sposobnost da događaje iskoristi po svome nahodanju rekla tome događaju:

„Tražila sam baš tebe, jer mi je ono što se desi uvek materijal za razumnu i opštu vrlinu, uopšte za umetnost dostojnu i čoveka i božanstva.“ Jer je sve što se dešava poznato i božanstvu i čoveku, nije ni novo ni teško, nego je i poznato i lako.

69. Suština savršenog karaktera sastoji se u tome da svaki dan provede kao poslednji, da ne besni, da nije ukočen i da se ne pretvara.

70. Bogovi, koji su besmrtni, ne ljute se što u sva vremena moraju da podnose tako nevaljale ljude. Oni se čak i staraju o njima, i to na sve moguće načine. Pa zar ćeš da očajavaš ti, kome je život već skoro prošao? I to sad, kad si i sam jedan od tih nevaljalaca?

71. Smešno je što čovek neće da beži od svoga nevaljalstva, što mu je lako moguće, a hoće da pobegne od nevaljalstva svoga bližnjega, što mu je, svakako, nemoguće.

72. Razum i osećanje zajednice s pravom su-
de da je ono u čemu oni ne vide razumnost ni opštu korist, ispod njine časti.

73. Ako si učinio nešto dobro ili je neko drugi nešto dobro od tebe primio, zašto kao budale tražiš nešto treće, naime, zašto hoćeš da ljudi vide kako si učinio dobro delo, ili čak kako težiš da ti se ono vrati?

74. U traženju koristi nikome ne postane dosadno. A korist je delatnost koja odgovara prirodi. Neka ti ne bude zamorno traženje koristi koja će drugima koristiti.

75. Sveopšta priroda pošla je da stvori svet. Sve što se sad događa, dešava se kao neophodna posledica reda u kosmosu, pa je tako i sa najvišim stvarima prema kojima se duša koja upravlja svetom svaki put posebno odnosi. I ako na to misliš, učiniće da budeš spokojniji prema mnogim stvarima.

OSMA KNJIGA

1. To što nisi imao mogućnosti da ceo svoj vek, ili bar jedan deo mladosti, provedeš kao filozof, donelo ti je oslobođenje od praznog slavljublja. I tebi samome i mnogim drugima postalo je jasno da si daleko od filozofije. Zato je u tebi nastao poremećaj, i zato ti nije lako da stekneš glas i slavu filozofa. I samo tvoje zvanje ti smeta. Ali ako si zaista uvideo gde je istina, onda se nemoj brinuti za svoj izgled, nego budi zadovoljan što ćeš kraj svoga kratkog ili dugog života provesti onako kako to priroda zahteva. Ispitaj, dakle, šta ona traži, i ne daj da te ma šta zbuni. Ti znaš kolikim si putevima lutao, na ipak nisi našao pravi život. Nisi ga našao ni u logičnom razmišljanju, ni u bogatstvu, ni u slavi, ni u čulnim uživanjima. Pa u čemu se on sastoji? U tome da radimo ono što ljudska priroda zahteva. A kako da to počnemo? Tako što ćemo se rukovoditi pravim načelima, po kojima ćemo moći podesiti sve svoje težnje i sklonosti. A kakva su ta načela? O dobru i zlu, sa ubeđenjem da stvar koja čoveka ne čini

pravičnim, trezvenim, hrabrim i slobodnim ne predstavlja za njega dobro, i da ništa što nije suprotno ovome ne može za njega biti zlo.

2. Makar šta radio, postavljalj sebi pitanje: kakav je odnos toga prema meni? Da li ću se zbog toga kajati? Ja ću brzo umreti i svršeno je sa svim. Ako je ono što sada činim delo razumnoga bića koje voli zajednicu a rukovodi se božanskim zakonima, onda šta imam još da tražim?

3. Šta su Aleksandar, Gaj¹ i Pompej, prema Diogenu, Heraklitu i Sokratu? Samo ovi drugi su zaista upoznali stvari, njihove uzroke i njihove materijalne sastojke, i samo oni su imali nepobediv duh. A kolike su brige mučile one prve i kolikim su oni stvarima ropski služili!

4. Ljudi će činiti ono što hoće, makar ti pukao od jeda.

5. Prvo, ne gubi spokojstvo! Jer sve se dešava prema zakonima opšte prirode i ti sam uskoro ćeš biti ništa i nigde, baš kao i Hadrijan i Avgust.² Drugo, posmatraj stvari, shvataj ih i budi svestan da moraš biti dobar čovek, onakav kako to ljudska priroda od tebe zahteva. Takav i budi, ne obazirući se ni na šta, i govori samo ono što se tebi čini da je najpravičnije ali govori uvek blago, nežno i iskreno.

6. Zadatak je sveopšte prirode da stvari pomena s kraja na kraj, da ih menja, podiže sa jednog

¹ Misli na Julija Cezara.

² Avgust (C. Iulius Caesar Octavianus Augustus) prvi rimski car (63. do 14. n. e.). Hadrijan (Hadrianus, 117–134).

mesta i postavlja na drugo. Sve su stvari rezultat neke promene, ali se ne treba plašiti da će se desiti nešto novo. Sve je sasvim obično. Pa i podela!

7. Svaka je priroda zadovoljna sobom ako u svojim poduhvatima uspeva. Razumna će priroda, međutim, uspeti ako se u njene predstave ne uvuče neka lažna ili nesigurna predstava; ako svoje nagonne upravlja samo prema vršenju čovekoljubivih dela; ako svoju težnju i mržnju ograničava samo na stvari koje zavise od nas samih, i ako sve što nam je sveopšta priroda dodelila rado prima i pozdravlja. Jer je ona samo jedan deo njen, kao što je i list samo jedan deo celokupne biljke. Razlika je samo u tome što je priroda lista samo deo jedne prirode koja nema ni čulnih osećaja ni razuma i koja se može ometati, dok je ljudska priroda deo jedne razumne i pravične prirode koju niko ne može omesti, i koja svakome delu podjednako i prema njegovoj vrednosti dodeljuje jednaki deo vremena, materije, uzroka, delatnosti i slučajnosti. Ali ako to hoćeš da saznaš, nemoj porediti pojedine osobine pojedinih stvari među sobom, nego pazi da li se zbir osobina jedne slaže sa zbirom osobina druge stvari.

8. Možda nemaš mogućnosti da čitaš knjige. Ali si, zato u mogućnosti da savladaš obest; da zagospodariš nasladama i bolovima; da se izdigneš iznad slavloljubivosti; u mogućnosti si da prikriješ svoju ljutnju na bezosećajne i neblagodarne ljude i, još više, da se, uprkos svemu, zauzimaš za njih sa ljubavlju.

9. Neka niko nikada, pa ni ti sam, ne čuje od tebe oštre reči o životu na dvoru!

10. Kajanje je neka vrsta prebacivanja samo-me sebi što si propustio nešto korisno. Ono što je, međutim, dobro, mora biti i korisno, pa dobar čovek zaista mora da se bori za njega. Nijedan zaista dobar čovek ne bi trebalo da se kaje što je neku nasladu propustio, a nije je okusio. Jer naslada nije ni nešto korisno, ni nešto dobro.

11. Šta je, u stvari, ovo ovde po svojoj prirodi? Šta je po svojoj suštini i materiji? Šta mu je uzrok? Šta radi u kosmosu? Koliko traje?

12. Ako se probudiš neraspoložen, onda pomisli na to da si i no svome ustrojstvu i no ljudskoj prirodi određen da vršiš čovekoljubiva dela. San je nešto što je zajedničko i tebi i nerazumnim životinjama. A ono što se slaže sa prirodom, to je svakome ne samo doličnije i pristojnije, nego čak i prijatnije.

13. Ako je to moguće, onda svaku predstavu posmatraj sa principa fiziologije, etike i dijalektike.

14. Čim nekoga sretnoš, ti se odmah zapitaj: „Kako ovaj čovek gleda na dobro, a kako na zlo?“ Jer ako su njegove predstave o nasladi i bolu i o njihovim uzrocima, ili o slavi i beščasnosti, o životu i o smrti ovakve ili onakve, onda mi neće biti ni neobično ni čudnovato kad on učini ovo ili ono, niti ću zaboravljati da je on prinuđen da radi onako kako radi.

15. Misli na to da je isto tako glupo čuditi se što smokva rađa smokve, kao i biti iznenađen što kosmos koji je tvorac ovoga ili onoga stvara baš to.

Glupo bi izgledao lekar kad bi se čudio što njegov bolesnik ima vatru, ili krmar, kome bi se činilo neobičnim to što se javlja suprotan vetar.

16. Imaj na umu da, ne krnjeći svoju slobodu mišljenja, možeš promeniti svoj sud o nečemu, i poslušati čoveka koji te je poučio boljemu. Jer svako delo koje odgovara tvojoj volji i tvome sudu, kratko rečeno, tvom duhu – tvoje je sopstveno delo.

17. Zašto činiš nešto ako to od tebe zavisi? A kome prebacuješ i koga kriviš ako to zavisi od nekog drugog? Da li atome, ili bogove? I jedno i drugo je glupo. Nikoga ne smeš da kriviš. Jer, ako si u stanju, usmeri to na pravi put. A ako nisi, onda bar popravi samu stvar. A ako čak ni to ne možeš, onda kakvog smisla uopšte ima kriviti nekoga? Zato ne radi ništa bez svrhe i bez smisla.

18. Ono što je umrlo, nije otišlo van sveta. Ako ostaje tu, promeniće se i raspasti na svoje sastavne delove, koji su isto tako delovi kosmosa i tvoji sopstveni. Oni se menjaju i ne opiru se.

19. Sve ima svoju svrhu, konj, kao i loza. Što se čudiš? I sunce može reći: „Stvoreno sam za neko delo.“ Tako isto i ostala božanstva. Pa zbog čega si onda ti tu? Zbog telesnih naslada? Razmisli može li tvoj razum da se pomiri sa takvom pomisli!

20. Priroda je, kao čovek koji je svesno bacio loptu u vis, nametnula svakoj stvari svoj cilj i brine se ne samo za njen svršetak, nego i za njen početak i tok. Koristi li lopti to što je bačena u vis i hoće li joj škoditi ako se opet vrati i padne na zemlju? Ka-

kvu korist ima vodeni mehur ako nestane, a kakvu štetu ako prsne? To isto važi i za svetlost.

21. Prevrni stvar na naličje i posmatraj kakva je s te strane, kakva je kad ostari, kad se razboli, kad propadne od pohotljivosti.

Kratkog su veka i onaj koji hvali i ono što se hvali, i onaj koji se seća i ono čega se seća. Osim toga, sve se to dešava u jednom kutku ovog prostora, pa ni tu se ne slažu svi među sobom, čak ni pojedinac sa samim sobom, a čitava je zemlja samo jedna tačka.

22. Obrati pažnju na ono što je ovoga trenutka pred tobom, pa bilo da je to neki princip, ili neka stvar. Dobro činiš ako to trpiš: više voliš da tek sutra postaneš dobar, nego da si to već danas.

23. Činim li nešto? Činim sa namerom da ljudima učinim dobro. Dešava li mi se nešto? Onda to primam kao da dolazi od bogova i iz opšteg praznizora iz koga niču sve stvari koje su među sobom čvrsto povezane.

24. Kao što ti se čini pri kupanju da su zejtin, znoj, prljavština i lepljiva voda gadni, tako ti izgleda i svaki deo života i sve što je u njemu.

25. Lukila³ Vera, zatim Lukila. Sekunda Maksima, zatim Sekunda. Epitinhana Diotima, za-

³ *Lucila*, kći Markova i žena njegovog druga u vladi Vera. – *Sekunda* je svakako žena carevog učitelja Maksima, filozofa stoika. – *Epitinhana* je verovatno ime nekog carevog oslobođenika. – *Diotim* (*Diótimos*) je verovatno Hadrijanov oslobođenik. – Antonin je umro 8. marta 161. godine n. e., njegova žena Faustina starija još mnogo pre njega, u trećoj godini njegove vlade. – *Celer* je grčki retor, carev učitelj i sekretar cara Hadrijana.

tim Epitinhana. Antonin Faustinu, zatim Antonin. Tako je to uopšte. Keler Hadrijana, zatim Keler. A gde su mudraci, gde proroci, gde oholi ljudi? Gde su ljudi oštroumni kao Haraks⁴, kao platonik Demetrije, i Eudajmon i ostali te vrste? Svi su bili pojave jednoga dana, već odavno mrtvi. Neke od njih su pamtili ljudi prilično dugo, neki su se zadržali u pričama, a neki, opet, iščezli i iz priča. Misli, dakle, na to da se tvoja telesna građa mora raspasti na svoje pradelove i da se tvoj duh mora ili ugasiti, ili promeniti svoje mesto postojanja, ili mora nekud biti premešten.

26. Čovek se raduje kad radi ono što čoveku odgovara. A čoveku odgovara da bude raspoložen prema svome bližnjem, da prezire čulne pojave, da razlikuje lažne predstave, da razumno posmatra sveopštu prirodu i sve ono što po njenoj volji postaje.

27. Postoje tri odnosa: odnos prema sudu koji je oko tebe, prema božjoj uzročnosti iz koje je poteklo sve što postoji i odnos prema bližnjemu.

28. Bol je zlo ili za telo – to neka objavi ono samo – ili za dušu. Ali je ova sposobna da sačuva svoju vedrinu i potpuno spokojstvo i da ne poveruje da je on zlo. Jer svaki sud, svaki nagon, ljubav ili mržnja rađaju se u nama, a u našu unutrašnjost ništa ne ulazi.

⁴ *Haraks* (Chárax), filozof i istoričar iz Pergama u Maloj Aziji, kulturnog centra (pored Aleksandrije) kasnijeg starog veka. – *Demetrije* je verovatno carev prijatelj, filozof platonik. – *Eudajmon* (Eudajmon) je možda otac carevog prijatelja, retora Aristida.

29. Stalno briši predstave i misli: „Od mene sad zavisi da duša bude bez ikakve slabosti, bez prohteva ili bilo kakve smetnje. Ja sve vidim onako kako uistinu jeste, i svaku stvar upotrebljavam prema njenoj vrednosti.“ Neka ti je ta sposobnost, dar sveopšte Prirode, uvek na umu.

30. U senatu kao i u privatnom opštenju govori odmereno, ne suviše jasno. Govoriti treba prirodno!

31. Augustov dvor: njegova žena, njegova kći, njegovi potomci i preci, njegova sestra, Agripa, njegovi rodaci, njegova posluga, njegovi prijatelji, Arije, Mecenat, lekari, sveštenici: sve je mrtvo.⁵ Ona pređi na druge (i na njihovu smrt) ne pojedinačno, nego na propast celog roda, recimo na pleme Pompeja. Razmišljaj i o reči koju vrlo često čitamo na nekom grobu: „Poslednji iz svoga roda“. Seti se kako su se grčevito borili njihovi preci da iza sebe ostave naslednika, i kako je ipak neko morao biti poslednji. Eto, opet ćeš videti smrt celog roda!

32. Svoj život treba zasnivati na pojedinim delima i treba biti zadovoljan kad svako delo prema svojoj mogućnosti postigne svoj cilj. A niko te na

⁵ žena Livija (Livia), ćerka Julija (Iulia), unuci: Gaj, Lucije, Agripina; pastorc: Tiberije (Tiberius) i Druz (Drusus); sestra: Oktavija (Octavia). – *Agripa* je poznati Augustov vojskovođa koji je godine 27. pre n. e. saziđao u Rimu Panteon (koji još danas postoji, očuvan u potpunosti). – *Arije* (Areios Didymos), stoički dvorski filozof cara Augusta pred kraj prvog veka pre n. e. – *Mecena* (Maecenas, Maecenas, S. Cilnius Maecenas, 86–8. pre n. e.) zaštitnik („mecen“) rimskih književnika, naročito Horacija, prijatelj Augustov.

svetu ne može sprečiti da to ne postigneš. „Ali, može iskrsnuti neka prepreka spolja“, reći ćeš ti. – Neće, ako radiš pravično, razumno i trezveno. „A neće li nešto drugo sprečiti tvoju delatnost?“ – U tom slučaju treba da se pažljivo ukloniš od prepreke i da predeš na ono što je još uvek slobodno, pa će se prepreka odmah pretvoriti u neko drugo delo, koje će se slagati sa uređenjem života o kome govorim.

33. Primati skromno, a praštati rado.

34. Ako si nekad video odsečenu ruku, ili nogu, ili glavu koja leži odvojena od tela, onda znaj da takvu sliku pruža čovek koji ne voli ono što ga zadesi, ukoliko se ono njega tiče, i koji se izdvaja ili radi nešto što je protiv zajednice. Ti si se, nekako, odvojio od prirodne celine: jer, rodio si se kao deo prirode. A sad si samog sebe odsekao. Ali, postoji čudnovata mogućnost da se opet možeš spojiti sa prirodom u jednu celinu. Nijednom drugom delu nije bog dao tu sposobnost da se, odvojen i odsečen, opet pripoji celini. Razmisli jednom o dobroti kojom je on obasuo čoveka: ne samo što mu je dao na volju da se uopšte ne odvoji od celine, nego mu je ostavio slobodu da se može i odvojiti i opet sjediniti s njom, i tako ponovo zauzeti ono mesto koje i pripada organski povezanome udu.

35. Sa mnogim drugim sposobnostima koje je opšta priroda dodelila svakom razumnom biću, primili smo i ovu: jer kao što opšta priroda okreće u svoju korist, uklapa u tok neophodnosti i pretvara u deo same sebe sve ono što se pred njom ispreči i

što joj se protivi, tako i razumna priroda može svaku prepreku iskoristiti za svoje ciljeve i upotrebiti je za ono što ona sama hoće.

36. Neka te slika tvoga života kao celine ne uzbuđuje. Ne misli odjednom na sve teške stvari koje predstoje i na mnoge slične koje će verovatno još doći, nego se u svakom pojedinom slučaju zapitaj: „Šta je u toj stvari tako nepodnošljivo i strašno?“ Videćeš kako ćeš se stideti što uopšte nemaš šta da priznaš. Pa se onda seti kako ti nisu teški ni budućnost ni prošlost, nego uvek samo sadašnjost. A ako posmatraš samo nju, i ako uspeš da obodriš svoju dušu koja nije u stanju da se odupre ni ovakvoj situaciji, videćeš kako je ona kratka.

37. Da li Panteja ili Pergam⁶ još uvek sede na grobu Verovom? Ili Habrija ili Diotim⁷ na grobu Hadrijanovom? Smešna pomisao! A kad bi sedeli, bi li to mrtvi primetili? I ako bi primetili, bi li se tome radovali? A ako bi se i radovali, da li bi, blagodareći tome, postali besmrtni? Zar nije sudbinom bilo određeno da oni prvo postanu babe i starci, na onda da umru? Šta je posle njihove smrti trebalo da učine oni koji su za njima ostali? Sve je to samo džak smrada i blata.

38. „Ako umeš oštro da posmatraš, onda gledaj i presudi najmudrije što možeš“, rekao je neko.

⁶ oslobođenici carevog druga u vladi Vera.

⁷ svakako oslobođenici cara Hadrijana.

39. U ustrojstvu razumnoga bića ne vidim vrlinu koja bi se protivila pravičnosti. A vidim da se samosavlađivanje odupire nasladi.

40. Ako napustiš predrasudu o tome šta ti po tvome shvatanju zadaje bol, onda si ti sam potpuno siguran. „Šta znači to sam?“ – To je razum. – „Ali, ja nisam samo razum.“ – Neka: razum sam sebi ne sme činiti zlo. A ako ma kome drugom tvome delu nije dobro, neka sve sam o sebi razmisli.

41. Ograničavanje čulnoga saznanja za životinjsku je prirodu zlo. Ograničavanje nagona za životinjsku je prirodu takođe zlo. Postoji isto tako nešto što smeta biljkama i što je za njih zlo. I isto tako je sprečavanje tvoga uma zlo za razumnu prirodu. Sve to prenesi sada na samoga sebe. Da li osećaš radost i bol? To će ti reći čulno saznanje. Je li se nešto isprečilo pred tobom kad si osetio prohtev za nečim? Ako po svaku cenu težiš za svojim prohtevom, onda je već samo to zlo za razumno biće. A ako se držiš zajednice, onda znači da još od toga nisi pretrpeo štetu i da nisi bio sprečen. Niko ne može sprečiti sposobnost duha, jer njemu ne može nauditi ni vatra, ni gvožđe, ni bes tirana, ni kleveta, ni ma šta drugo. Jer kad je jednom postao „okrugla lopta“, takav ostaje.

42. Ne zaslužujem da ja samoga sebe mučim. Nikad nisam nikome namerno učinio zlo.

43. Neko se raduje ovom, a neko onom. Ja se, međutim, radujem kad mi je razum zdrav, kad se ne okreće ni od jednoga čoveka, niti od onoga što

ovome može da se desi, nego sve posmatra i prima blagonaklono a svaku stvar upotrebljava prema njenoj vrednosti.

44. Posveti ovo vreme samome sebi. Ljudi koji teže za slavom, ne pomišljaju na to da će budućí ljudi, na koje se sada ljute, biti isti kao što su oni. I oni će biti smrtni. Šta te se uopšte tiče da li će do njih stići ovakav ili onakav glas o tebi i da li će oni o tebi imati ovakvo ili onakvo mišljenje?

45. Podigni me i baci kuda hoćeš! I na tom mestu ja ću sačuvati svoga demona, tj. duh koji će biti zadovoljan što može živeti i raditi u saglasnosti sa svojom prirodom. Da li neka stvar zaista vredi toliko, da mi se zbog nje razboli duša i da, ponizivši se i postavši rob telesne naslade i dopavši okova straha i bojazni, izgubi od svoje vrednosti? I šta je to što bi imalo toliku vrednost?

46. Čoveku se može desiti samo ono što je čovekova sudbina, kao i govedu ono što je njegova sudbina, ili lozi ono što je njena sudbina, ili kamenu ono što priliči kamenu. Pošto se, dakle, svakoj stvari dešava samo ono što je njenom prirodom uslovljeno i što je za nju sasvim obično, zašto si onda nezadovoljan? Sveopšta priroda ti ne nanosi ništa što ti ne bi mogao podneti.

47. Ako ti neka spoljna stvar zada bol, tebe, u stvari, ne muči to, nego sud o tome. Od tebe, međutim, zavisi da taj sud brzo odbaciš. Ako ti zadaje bol nešto što potiče iz tvoje duše, ko može da te spreči da popraviš svoj stav? Isto je tako i kad ne

možeš da radiš onako kako se tebi čini da je dobro i korisno jer ti je to teško: zašto ga onda ne uradiš, nego se ljutiš? „Zato što mi smeta neka jača sila.“ – Onda se nemoj žalostiti zbog toga. Nisi ti kriv što ne možeš da uradiš. – „Ali, ne vredi živeti ako se to ne uradi.“ – Pa onda umri sa istim onim raspoloženjem sa kojim umire čovek koji je to izvršio, a umirući oprostí svima onima koji su ti u tome smetali i stvarali ti prepreke.

48. Misli na to da je razum nepobediv kad se povuče u sebe i kad je zadovoljan time da ništa ne uradi protiv svoje volje, makar se ponekad i bez razloga opirao. A šta tek onda ako mudro i posle razmišljanja donosi svoj sud o nečem? Zato je duh, kad je bez afekata, kao tvrđava. Nema sigurnijeg mesta u koje čovek može da se skloni. Jer onda je on nepobediv. Čoveka koji to ne shvati, nije moguće ni poučiti. A onaj koji je to shvatio, a ipak se nije tu sklonio, biće nesrećan.

49. Ne dodaj ništa onome što ti prvobitne predstave dostavljaju. Javljeno ti je da ovaj ili onaj govori ružno o tebi. To ti je rečeno, ali nije rečeno da si ti time pretrpeo neku štetu. Vidim da je dete bolesno. Jeste. Ali ne vidim da je dete u opasnosti. Tako se uvek zadržavaj kod svoje prve predstave i nemoj joj ti sam ništa iz svoje unutrašnjosti dodavati: onda ti se ništa neće ni desiti. Ili, još bolje, dodaj ponešto, ali kao čovek koji poznaje svet i svaki događaj u njemu.

50. „Krastavac je gorak.“ Baci ga! „Trnje je na putu.“ Zaobiđi ga! Je li ti to dovoljno? Nemoj tome dodavati još i: „Zbog čega li su takve stvari na svetu?“ Ako to učiniš, smejaće ti se ljudi koji poznaju svet i prirodu, kao što bi ti se smejali građevinar i obučar kad bi im prebacio što u radionici vidiš trinje i otpatke od stvari koje se tamo izrađuju. Ti radnici bar imaju mesta da sve to izbace. A sveopšta priroda nema takvo mesto, pa je to ono čudnovato u njenoj veštini da sve ono u sebi izgleda da je ostarelo, prošlo ili postalo nekorisno, pretvara u svoju materiju, i da baš iz onoga što nema ni spoljnu građu koja bi joj bila potrebna, ni mesta gde bi se odbacilo ono što je pokvareno, neprestano stvara nove stvari. Ona se, dakle, zadovoljava svojim sopstvenim prostorom, svojom sopstvenom materijom i svojom sopstvenom umetnošću.

51. Ne treba odugovlačiti na radu, u raspravljanju ne treba nabacivati stvari jednu na drugu, u predstavama ne treba lutati bez plana, dušu ne treba ništa da odvlači, niti ona sme da iskoči iz reda, ne treba da ti u životu nedostaje vreme. „Ubijaju nas, raskidaju nas, proklinju nas i gone“, kažeš ti. A da li sve to znači nešto ako je duša čista, razumna, trezvena i pravična, i ako takva ostane? To je kao kad bi čovek pristupio čistom izvoru pa ga obasuo grdnjom, a on to, naravno, ne bi čuo, niti bi prestao da i dalje daje dobru pijaću vodu. Čak i kad bi u njega bacio blato i prljavštinu, on bi to brzo izbacio, isprao i uopšte se ne bi isprljao. A kako da nađeš

baš takav neuništivi izvor, a ne neki bunar bez vode? Tako što ćeš se u svakom trenutku truditi da sačuvaš slobodu duha u vedrom, prostosrdačnom i čistom raspoloženju.

52. Ko ne zna šta je svet, taj ne zna ni gde je on. Ko ne zna zašto postoji, taj ne zna ni ko je on sam i šta je svet. A ko ne zna jedno od toga dvoga, taj ne može ni reći za šta ga je priroda odredila. Šta, dakle, misliš o čoveku koji polaže na to da ga ljudi hvale ili mu ne odobravaju ljudi koji uopšte ne znaju ni gde su, ni šta su.

53. Hoćeš li da te hvale čovek koji te triput na sat prokune? Želiš li da se dopadneš čoveku koji se tebi samom ne sviđa? Je li zadovoljan sobom onaj koji se skoro za sve što je učinio kaje?

54. Ubuduće nemoj udisati samo vazduh koji je oko nas, nego se napajaj i razumom koji nas sve obuhvata. Jer se i razum izliva na sve i svuda je prisutan za onoga koji može da ga osvoji, kao što je i vazduh pristupačan onome koji može da ga udiše.

55. Nevaljalstvo, uglavnom, nikako ne škodi svetu, a nevaljalstvo u pojedinostima nikako ne škodi blišnjemu. Ono je štetno samo onome koji je u stanju da ga se oslobodi kad god to zaželi.

56. Slobodna volja moga blišnjega mojoj je slobodnoj volji isto tako malo važna kao i njegovo disanje i njegovo telo. Jer, ma koliko mi postojali jedan radi drugoga, ipak u svakome od nas gospodari razum – gospodar. Kad ne bi tako bilo, onda bi nevaljalstvo moga blišnjeg moglo da bude nesreća

za mene. A to bog nije hteo, da moja nesreća ne bi zavisila od drugoga.

57. Sunce ostavlja utisak kao da se izlilo i da je svuda razbacalo svoj sjaj; ali njegovi zraci nisu istekli. Njegovo izlivanje je prostiranje, širenje. Sunčevi zraci se zovu „aktines“ po glagolu „ekteinesthai“,⁸ što znači: prostirati se. A šta je zrak, to možeš videti kad posmatraš kako sunčana svetlost ulazi kroz uzan otvor u neku tamnu sobu. Ona se prostire u pravoj liniji, proseca vazduh i odupire se nekako u prvu površinu na koju padne. Tu ostaje, ne klizi i ne pada. Takvo mora biti i žarenje i razlivanje tvoga duha: nikad ga ne sme nestati, nego se mora prostirati, ne sme udarati silom i nasiljem o prepreke koje se javljaju, a ne sme ni da se sruši na zemlju, nego mora ostati čvrsto i mora osvetljavati ono što pogađa. Jer ono što se njegovim zracima odupire, to samom sebi oduzima svetlost.

58. Onaj koji se boji smrti, boji se ili toga da ništa više neće osećati, ili da će osećati na drugi način. Ali, ako više uopšte nemamo osećanja, onda nećemo osetiti ni zlo. A ako nam osećanja postanu dru-

⁸ Etimologija reči „aktines“ (zraci) od glagola ekteinesthai (širiti se) je, naravno, pogrešna. Etimologija je uopšte bila slaba strana starih Grka i Rimljana. Vrh Homer pokušava da objasni reč Odysseús od odýssesthai = ljutiti se. Dirljivo besmislene su neke etimologije starih, kao na primer: caelebs (neženjen) „onaj koji živi kao na nebu“, ili aqua (= voda) od: aqua iuvamur (koja nam koristi: voda je, prema tome „od kojega“). Reč „aktin, aktinos“ dovodi se u vezu sa „nyh, nyktós“ = noć.

ge vrste, onda ćemo i mi postati drukčija bića i nećemo prestati da živimo.

59. Ljudi su na svetu jedan radi drugoga. Ili ih pouči boljemu, ili ih podnosi!

60. Drukčije leti strela, drukčije duh. Duh leti kad ima za cilj delo i kad sa svih strana posmatra, pa kao strela ide pravo svome cilju.

61. Treba ući u dušu svakoga pojedinca. Ali treba dozvoliti i svakom drugom da uđe u tvoju dušu.

DEVETA KNJIGA

1. Bezbožan je onaj koji čini greh. Sveopšta priroda stvorila je sva bića da budu jedno uz drugo, da pomognu jedno drugome kad treba, da jedno drugome ne čine nikakvo zlo. Onaj koji radi protiv njene volje, greši pred najuzvišenijim božanstvom. Onaj ko laže, greši pred istim tim božanstvom. Jer sveopšta je Priroda priroda istinskih stvari. Ono što je istinito, međutim, po suštini je u srodstvu sa onim što postoji. Ukoliko, dakle, onaj koji namerno laže, čini nepravdu jer vara druge, on greši. Greši i onaj koji laže protiv svoje volje, jer je time, ukoliko se sukobio sa sveopštom prirodom i pokvario red u vasioni, poremetio red u kosmosu i njegovoj prirodi. A to čini čovek koji, ukoliko to od njega zavisi, radi protiv istine. On je još pre toga dobio od prirode sposobnosti koje nije umeo da iskoristi, pa zato sada ne može više da razlikuje pogrešno od istinitog. Bezbožan je onaj čovek koji teži za nasladama kao da su one istinska dobra, i koji izbegava bolove. Kad takav čovek pomisli da sveopšta priroda često

i rđavim i dobrim ljudima dodeljuje ono što im ne pripada, jer mnogo puta rđavi ljudi radosno uživaju i imaju sredstva za takav život, dok dobri ljudi provode vek u jadu i čemeru, onda on, neminovno, mora gundati protiv nje. Čovek koji se boji stradanja, bojaće se jednoga dana svega na svetu. A već samo to je bezbožno. Onaj, pak, koji teži za nasladama, neće se plašiti ni da učini nepravdu. Potrebno je, međutim, da oni ostanu potpuno ravnodušni prema stvarima koje sveopšta priroda deli svima bez razlike (jer, da je između jednih i drugih napravila neku razliku, ona to ne bi radila); oni koji se upravljaju prema sveopštoj prirodi, jednog su mišljenja sa njom, pa moraju biti ravnodušni prema njenim postupcima. Onaj koji ni sam nije ravnodušan prema bolu i radosti, prema životu i smrti ili slavi i neslavnom životu, prema stvarima, dakle, koje priroda deli ne praveći razliku, svakako je bezbožan. A pod tim da priroda deli svoja dobra ne praveći razliku, podrazumevam to da se sve dešava bez neke razlike, tj. sve se zbiva kao posledica onoga što priroda podjednako dodeljuje i sadašnjim i budućim bićima, a ona to čini po zakonu reda i u saglasnosti sa nekom prapočetnom težnjom promisli po kojoj je već od samoga početka upravila današnje uređenje sveta, na način što je određene elemente sjeedinila i odredila stvarajuće sposobnosti supstancija i njihovih promena i redosleda.

2. Svoju bi plemenitost čovek najlepše pokazao kad bi otišao sa ovoga sveta ne osetivši prevaru

ni podmuklost bilo koje vrste, kao ni raskoš ni oholost. Drugu po redu nagradu zaslužio bi čovek koji je izdahnuo ispunjen gađenjem prema tim stvarima. Zar više voliš da ostaneš pri svojim nevaljalstvima i zar te ni iskustvo ne tera da umakneš kugi? Jer pokvarena je duša mnogo više kuga nego što je to promena i pokvarenost vazduha koji je oko nas. Pokvaren vazduh je kuga za živa bića, ukoliko su ona živa, a pokvarena duša je kuga za čoveka, ukoliko je on čovek.

3. Smrt nemoj prezirati, nego budi raspoložen prema njoj, jer je i ona nešto što zahteva priroda. Prestanak života je pojava iste vrste kao i mladost, starenje, rasteenje i cvetanje, dobijanje zuba, brade, sede kose, rađanje, želja da žena začne i da rodi, i druge prirodne delatnosti koje donose razna godišnja doba tvoga života. U skladu je, dakle, sa unutrašnjim raspoloženjem čoveka da nije ravnodušan prema smrti, ali i da ne teži preterano za njom i da je ne potcenjuje. Naprotiv, on je mora očekivati kao neki događaj koji će priroda stvari i onako doneti sobom. I kao što sada očekuješ da se iz utrobe tvoje žene pojavi dete, tako očekuj i vreme kada će duša otići iz ovog okvira. Ako želiš da ti pružim još jednostavnije, više okrepljujuće i utešnije sredstvo za polazak na taj poslednji put, onda zapamti da ćeš najmirnije gledati na smrt ako se osvrneš na stvari od kojih se moraš odvojiti i ako razmisliš kakvi su oni karakteri sa kojima tvoja duša ubuduće neće više biti pomešana. Nad tim stvarima ne smeš se

sablažnjavati nego se ljubazno moraš brinuti o njima i strpljivo ih podnositi, a pri tom ne smeš zaboraviti da se ne odvajáš od ljudi čija su načela ista kao i tvoja. Ako bi išta moglo da te povuče natrag i zadrži u životu, to bi bilo saznanje da možeš živeti u zajednici sa ljudima koji imaju ista načela kao što ih imaš sam. Sada, međutim, vidiš koliko bede i nevolje imaš sa ljudima sa kojima zajedno živiš, pa mirno možeš reći: „Dođi što pre, mila smrti, da se ne bih i sam zaboravio.“

4. Onaj koji greši, čini to na svoju sopstvenu štetu. Onaj koji je kriv, kriv je prema samome sebi, jer samoga sebe čini rđavim.

5. Nepravdu vrši često i čovek koji nešto ne uradi, a ne samo onaj koji nešto uradi.

6. Dovoljno je imati mišljenje koje odgovara istini, delo koje se vrši sa željom da služi opštem dobru, i raspoloženje duše kojoj se dopada sve što je rezultat spoljnih uticaja.

7. Treba iskoreniti uobraženje. Sprečiti nagnone. Ugušiti prohteve. Zadržati razum u svojoj vlasti.

8. Jedna jedina duša podeljena je nerazumnim bićima, a jedna razumna duša podeljena je razumnim bićima. Kao što je zemlja, iz koje potiče sve što je zemaljsko, samo jedna, tako i mi, tj. sve ono što ima razum i sposobnost gledanja, sagledamo sve blagodareći jednoj svetlosti i udišemo jedan vazduh.

9. Sve što ima udela u nečem zajedničkom, teži onome što mu je srodno: sve zemaljsko, teži zemlji, sve što je vlažno stiče se zajedno, isto je i sa

vazduhom, pa je potrebna sila da ih razdvojiš. Vatra teži naviše zbog onog elementarnog što je u njoj, ali se i ovde dole rado pali od svake vatre, tako da se svaka malo suvlja materija brzo zapali jer u njoj nema elemenata koji bi je sprečavali da to učini. Isto tako, i još više, teži onome što mu je srodno i sve ono što ima udela u zajedničkoj sveopštoj prirodi. Jer, ukoliko je nešto bolje od nečeg drugog, utoliko je veća njegova težnja da se pomeša i slije sa onim što je iste vrste. I u carstvu nerazumnih bića postoje rojevi, stada, jata i, tako da kažem, ljubavna društva. Jer već na tom stepenu postoje duše, a nagon za druženjem razvijen je kod viših bića u meri kakve nema ni kod biljaka, ni kod kamena, ni kod drveta. Razumna bića imaju države, prijateljstva, porodice i skupove, i u ratovima ugovore i primirja. I kod bića sa još višom prirodom, kod zvezda, na primer, postoji, uprkos velikim rastojanjima, neko jedinstvo. Isto tako, želja da se čovek izdigne na jedan viši nivo može, uprkos rastojanju, stvoriti simpatiju među pojedinim bićima. A vidiš li šta se sada dešava? Samo su razumna bića zaboravila na svoju težnju i međusobnu zavisnost i samo se kod njih ne javlja želja za sjedinjavanjem. A ipak se jedan za drugog vezuju, bez obzira da li jedno od drugog beži, ili ne. To je zato što priroda pobeđuje. Ako samo budeš pazio, videćeš da imam pravo. Lakše ćeš naći komadić zemlje koji se ni sa čim drugim ne dodiruje, nego čoveka koji bi bio potpuno odvojen od čoveka.

10. I čovek, i božanstvo, i kosmos, donose plod. Svaki u svoje vreme. Ne znači ništa što običan govor zna za reč plod samo u njenom pravom značenju, za plod kod loze, na primer, ili nečeg sličnog. Razum ima i zajednički i poseban plod, i iz njega nastaju samo onakve stvari kakav je i on sam.

11. Pouči čoveka nečem boljem ako možeš. Ako ti to nije moguće, onda razmisli da li si dobar. Čak su i bogovi prema ovakvim ljudima milostivi. Tako su dobri da im u mnogim slučajevima pomažu da dođu do zdravlja, do bogatstva, do slave. Tu mogućnost imaš i ti. Reci, ko bi te u tome mogao sprečiti?

12. Vršiš svoj posao, ali ne kao neko ko je zbog toga nesrećan, niti sa željom da probudiš nečije sažaljenje ili divljenje. Teži samo jednom: da iskoristiš svoje snage i da ih sačuvaš onako kako to traže obziri prema zajednici.

13. Danas sam se oslobodio svih prepreka, i još više, odbacio sam ih sve. One nisu bile van mene, nego u meni samom, u mojim predrasudama.

14. Sve stvari saznajemo samo preko iskustva, sve traju samo jedan dan, i sve su one po svome sastavu prljave. Sve je to onako isto kao što je bilo i za vreme onih koje smo sahranili.

15. Dejstva stoje pred vratima, ona su van nas, sasvim za sebe, i niti šta znaju o sebi, niti o sebi mogu nešto reći. Pa šta je to što nas o njima obaveštava? Naš razum koji misli.

16. Razumna bića, ona koja imaju smisla za zajednicu i za opšte stvari, ne vide zlo u onome što

trpe, već u onome što rade, kao što ni njihova vrlina ni njegovo nevaljalstvo nisu u onome što oni trpe, nego u onome što rade.

17. Kamen koji si bacio u vis, nije ni nesrećan što je opet pao na zemlju, ni srećan što si ga bacio u vis.

18. Prodri u ljudske duše, tako ćeš videti kakve su sudije kojih se bojiš i kako oni sude samima sebi.

19. Sve je promena, pa se i ti neprestano menjaš i na izvestan način propadaš. A tako biva i sa celim svetom.

20. Greh svoga bližnjeg ostavi tamo gde je.

21. Nije nikakvo zlo ako delatnost popusti, i ako se neki pokret ili misao zaustavi ili takoreći zamre. A sada pređi na razna doba starosti, na svoje detinjstvo, dečaštvo, mladost i na svoju starost. I ovde prelaz iz jednog doba u drugo znači smrt. Pa zar je to nešto strašno? Seti se sada svoga života uz dedu, pa pored majke, i onda života sa ocem. Dodaj tome još i ovo ili ono što ti je donelo neku razliku, neku promenu ili nekakav kraj, i postavi sebi pitanje: „Zar je to bilo tako strašno?“ Isto to važi i za svršetak, kraj i promenu čitavog tvog veka.

22. Obrati se svome sopstvenom razumu, razumu sveta i razumu ljudi. Svome razumu, da bi ga učinio etičkim, kosmičkim i da bi mislio na to kako si ti samo jedan njegov deo; razumu svoga bližnjeg, da bi uvideo da li u njemu vlada glupost ili razboritost i da bi se, ujedno, setio kako je on s tvojim razumom u srodstvu.

23. Kao što sam možeš koristiti ljudskome društvu, tako i svako tvoje delo treba da doprinese upotpunjavanju opšteg života. Ako se tvoje delovanje ni izbliza ni izdaleka ne odnosi na zajedničku svrhu, onda ti ono raskida život, sprečava tvoju jednoobraznost i stvara u tebi razdor, što čini čovek koji ukoliko mu je to moguće u skupštini razbija jedinstvo.

24. Da bi se čovek što jasnije setio „Nekije“¹ treba da misli na svađe i šale detinje i na dušice natovarene leševima.

25. Razmišljaj o osobinama načela uzročnosti i proučavaj ga, pošto ga prethodno u mislima odvojiš od njegove materije. Onda razmisli koliko najduže može da postoji stvar kojoj je ta osobina prirodom data.

26. Pretrpeo si mnoga zla zato što se nisi zadovoljio time da ti razum radi ono za šta je određen. Ali, dosta o tome!

27. Ako te neko grdi ili mrzi, ako ljudi u tome smislu o tebi govore, ti obrati pažnju na njihove duše, prodri u njih i vidi kakvi su zapravo oni sami. Onda ćeš videti da se ne treba uznemiravati zbog onoga što ljudi o tebi misle. Moraš, razume se, biti

¹ Misli se na XI pevanje *Odiseje* (Nékýia) u kome se pripoveda kako Odisej prinosi žrtve duhovima pokojnika i na taj način uspeva da side u podzemni svet. A može biti da Marko Aurelije na ovom mestu misli na nekiju Menipovu kojoj navedene reči lepo odgovaraju. Već smo rekli da je car poznao Menipova dela. Vidi napomenu broj 9 u Knj. VI.

raspoložen prema njima, jer su oni po prirodi tvoji neprijatelji. I bogovi im na sve moguće načine, i snovima i proročanstvima, pomažu da dođu do stvari za kojima toliko teže.

28. Kosmos se kreće uvek na isti način: nagore i nadole, i iz vekova u vekove. Sveopšti razum deluje pri tom ili na svaku stvar ponaosob – ako je tako, onda primi to sa radošću – ili je svaku od njih pokrenuo jednom zauvek, pa se sve ostalo javlja samo kao posledica... one su ili na neki način atomi, ili nedeljive stvari. Uopšte, ako svetom upravlja neko božanstvo, onda je sve dobro; a ako njime vlada slučaj, onda tvoj život ipak ne treba da bude samo igra slučaja i ništa više. Uskoro će nas pokriti zemlja, onda će se i to stanje promeniti, pa će se sve opet u beskonačnost menjati, i opet menjati u beskonačnost. A ako neko, makar i za trenutak, pomisli na to uzburkano talasanje promena i menjanje oblika, moraće da prezire sve ono što je prolazno.

29. Opšti uzrok je kao brzak koji sve odvlači sobom. Kako su bedni čovečuljci koji se bave državičkim poslovima i pri tom misle da postupaju kao filozofi. Budale! Ali, čoveče, pa šta da se radi? Ono što priroda u ovome trenutku zahteva od tebe. Ne sanjaj o Platonovoj državi! Budi zadovoljan ako si makar za jedan korak pošao napred. Ne preziri ni najmanje napredovanje. Ali, ko može da promeni njihovo ubeđenje? A možeš li bez promene njihovog mišljenja očekivati nešto više, nego da ljudi uzdišu i robuju i da rade kao da se pokoravaju. Hajde, po-

kaži mi nekog Aleksandra, Filipa, Demetrija Faler-skog! Ako su uvideli šta od njih traži sveopšta priro-da i ako su sami sebe vaspitali: dobro. Ali ako su svoju ulogu odigrali tragično, onda me niko ne mo-že naterati na to da se ugledam na njih. Kako je jed-nostavno i skromno ono što stvara filozofija: ne na-vedi me na praznu hvalisavost!

30. S visine gledaj na bezbrojna stada, bez-brojne religiozne običaje i plovidbe na sve strane sveta, po oluji i na pučini, posmatraj promene stvari koje postaju, sjedinjuju se i nestaju. Misli i na život kojim su ljudi nekada živeli, kojim će živeti posle tebe i na život varvara. Misli i na to kako mnogi lju-di ne znaju ni tvoje ime, kako će ga mnogi brzo za-boraviti, i kako će te mnogi koji te danas uzdižu do neba već sutra kuditi, i na to da ni sećanje koje će posle smrti ostati, ni posmrtna slava ne vrede da se govori o njima.

31. Sačuvati spokojstvo pred događajima koji su prouzrokovani nečim spolja; i raditi, pravi-čno, ukoliko ta želja izvire iz tebe samoga, znači: da tvoja težnja i tvoja dela, ubeđena da je to u saglas-nosti sa tvojom prirodom, imaju za cilj samo opštu korist.

32. Možeš da se oslobodiš mnogih i nepotre-bnih stvari koje te muče, jer one postoje samo u tvo-me uobraženju. Ako, međutim, čitav kosmos obu-hvatiš svojim duhom i ako pomisliš na suštinu ve-ćnosti i na brzu promenu pojedinih delova u jednoj stvari, onda ćeš sebi svakako stvoriti široko polje za

svoje delovanje: kako je kratko vreme koje pro-tekne od postanka do nestanka jedne stvari, a kako je bezgranično dugo vreme pre njenog postanka i kako beskrajno posle njene propasti.

33. Brzo će proći sve ono što danas vidiš i br-zo će propasti i sami ljudi koji gledaju kako sve pro-pada. Onaj koji umire u dubokoj starosti, umreće isto onako kao i onaj koji umire u cvetu mladosti.

34. Kakva su načela ovih ljudi i za kakvim stvarima oni teže? Zašto oni teže? Zašto ih ljudi vo-le i cene? Nauči se da njihove sitne duše posmatraš u svoj njihovoj nagosti. Kako je glupavo njihovo ubeđenje da nekome škode ako ga grde, ili da mu koriste ako ga hvale!

35. Gubitak nije ništa drugo nego promena. Toj promeni se sveopšta priroda raduje, jer su sve stvari postale po njenoj volji, tako su postajale kroz vekove i takve će biti njihove promene u svim idu-ćim vekovima. Zašto onda tvrdiš da je sve što se de-silo i što će se desiti rđavo i da se među tolikim bo-žanstvima nikada nije našla sila koja bi te nedo-statke odstranila, pa je kosmos osuđen na to da bude za sva i večita vremena vezan za zlo.

36. Ostaci su svake stvari trulež: voda, praši-na, kosti i smrad. Tako je i mermer samo stvrđnuta zemlja, zlato i srebro su samo njen talog, naše ode-lo je samo neka vrsta kose, skerletna boja je samo krv, a tako je i kod svih ostalih stvari. I naš dah je nešto slično, jer se i on iz jednoga menja u drugo.

37. Dosta sa tim bednim životom, sa gundanjem i sa majmunisanjem! Što se uzbuđuješ? Šta je novo u tome? Šta te uznemirava? Uzrok? Ispitaj ga! Ili materija? Posmatraj je! A sem ovog dvoga, treće ništa i ne postoji. I prema bogovima budi već jednom prostosrdačniji i uslužniji!

Da li tok života posmatraš sto godina, ili tri, rezultat je isti.

38. Ako je neko pogrešio, onda je greška u njemu. A možda uopšte nije ni grešio!

39. Stvari se rađaju ili iz jednog i istog razumnog izvora, kao u jednom telu, i onda se deo ne sme žaliti na ono što se dešava u korist celine; ili se svet sastoji od atoma, i onda je sve samo besciljna mešavina i razdvajanje. Što se uzbuđuješ? Reci svojoj duši: „Mrtva si, pokvarila si se, postala si životinja, pretvaraš se, marva si i živiš samo za trbuh!“

40. Bogovi ili uopšte nemaju moći, ili je imaju. Ako je uopšte nemaju, onda, zašto se moliš? A ako je imaju, zašto se ne moliš da učine da se ni jedne stvari ne bojiš, da ne žudiš za njom i da se na nju ne ljutiš? Zašto se mesto toga moliš da ti neke stvari dadu, a neke ne? Ako uopšte pomažu čoveku, oni mu svakako i u tome mogu pomoći. Ali ćeš možda reći: „Bogovi su učinili da to od mene zavisi.“ Zar nije bolje da u slobodi koristiš ono što su ti oni prepustili, nego da ropski težiš za onim što nije u tvojoj moći? Ko kaže da nam bogovi ne pomažu i u onim stvarima koje su u našoj moći? Počni da se moliš i videćeš! Ovaj ovde se moli: „Učini da

spavam sa ovom ženom!“ A ti reci: „Uguši moju žudnju da sa njom spavam!“ Drugi kaže: „Kad bih samo mogao da se oslobodim ovog čoveka!“ A ti, moli: „Uguši moju želju da ga se oslobodim!“ Treći moli: „Samo da ne izgubim svoje dete!“ A ti kaži: „Samo da suzbijem svoj strah da ću ga izgubiti!“ Upravljaljaj svoje molitve uopšte tako i pazi šta će se dogoditi!

41. Epukur priča: „Dok sam bolovao, nisam razgovarao o stradanju svoga tela. Ni prijateljima koji su me posećivali nisam govorio o tome. Stalno sam se bavio osnovnim pitanjima prirodne filozofije i pokušavao sam da objasnim baš to: može li duh koji trpi od svakog pokreta našeg tela, ma kakav on bio, sačuvati svoju sreću i spokojstvo? Na taj način nisam lekarima davao priliku da se hvale kako su sa mnom napravili čudo, nego sam i u bolesti živeo lepo i spokojno. Tako moraš postupati i ti u bolesti, ako si bolestan, a i u drugim neprilikama. Jer se sve filozofske škole trude da čovek, ma šta ga zadesilo, ostane privržen filozofiji, i da ne razgovara i ne troši reči sa čovekom koji o filozofiji i o prirodnim naukama ništa ne zna. Naše misli moraju biti upravljene samo na ono što toga trenutka treba raditi i na oruđe kojim se to radi.

42. Ako te sablazni bestidnost jednog čoveka, moraš se smesta zapitati: „Da li je moguće da na svetu uopšte ne bude bestidnih ljudi?“ Nemoguće je. Onda nemoj ni tražiti ono što je nemoguće. Jer je i taj čovek jedan od onih bestidnih ljudi kojih na

svetu mora da bude. To isto moraš misliti i kad je u pitanju propalica, izdajnik ili uopšte čovek koji na bilo koji način greši. Jer, čim uvidiš da takvih ljudi mora biti, bićeš popustljiviji prema pojedincima. Biće korisno i ako odmah razmisliš o tome koju je ljudsku vrlinu priroda suprotstavila ovakvoj mani. Jer je ona, kao nekakav protivotrov, dala pored tvrdoglavosti pitomost, a neko drugo sredstvo suprotstavila nekoj drugoj prirodi. Uopšte, postoji mogućnost da svoga bližnjeg koji je pogrešio poučiš i uputiš na bolje. Svaki onaj koji greši, gubi svoj pravi cilj i luta. Kakvu štetu imaš ti od toga? Videćeš da nijedan od ovih ljudi nije učinio ništa zbog čega bi tvoja duša mogla postati gora, nego što su oni na koje se ti ljutiš. A tvoja nesreća i šteta zavise samo i jedino od toga. Ima li nečeg rđavog i zlog u tome što se klip an ponaša kao klip an? Vidi prvo da li možda samome sebi ne treba da prebaciš što si prevideo da će se takav čovek tako i ponašati. Razum ti je dao sposobnost da razmisliš kako je vrlo verovatno da će se takav čovek tako i ponašati, a ti se ipak diviš što se on tako ponaša, jer o tome nisi mislio. Ako hoćeš da ga prekoriš što nije održao reč, ili što je neblagodaran, onda prvo pometi pred svojim vratima. Pogrešio si svakako ti, bilo što si uopšte poverovao da će čovek takvog karaktera moći da ostane veran, bilo što, ako si mu učinio neko dobro, nisi to uradio bez zadnje misli i nisi shvatao da je već samo to delo dovoljna nagrada. Pa šta sad još hoćeš zato što si jednom čoveku učinio neko dobro?

Zar ti nije dovoljno to što si uradio nešto što je u saglasnosti sa tvojom prirodom, nego tražiš još i nagradu za to? To je kao da oko traži nagradu zato što vidi, ili noge zato što idu. Jer, kao što ti udovi postoje radi neke svrhe, a nagrada im je to što svoj zadatak vrše onako kako im je određeno, tako i čovek, koga je priroda odredila da čini dobro, ako je nešto dobro ili opšte korisno uradio, vrši samo ono za što je određen, i to mu je nagrada.

DESETA KNJIGA

1. O, dušo! Da li ćeš ikad postati dobra i jednostavna, da li ćeš se odvojiti od svega, obnažiti se i biti prozračnija od tela koje te opkoljava? Da li ćeš okusiti nešto od ljubaznog i nežnog srca! Hoćeš li se jednom zasititi i biti zadovoljna, tako da ne težiš više ni za čim, ni živim ni neživim, i hoćeš li ugušiti svoje prohteve, makar kakvi oni bili? Možeš li da ne tražiš više vremena kako bi duže mogla uživati, i da ne žudiš za mestom, krajem, zemljom ili simpatijama ljudi? Nego da budeš zadovoljna svojim trenutnim položajem i da se raduješ svemu što imaš? Možeš li da budeš uverena kako sve što postoji dolazi od bogova; kako je sve to tebe radi i kako će biti od koristi tebi sve ono što se njima dopada i što oni budu davali savršenom biću, koje je dobro, pravično i lepo, i koje stvara, održava, obuhvata i povezuje sve ono što mora da se raspadne, kako bi iz njega moglo nastati nešto drugo, slično? Hoćeš li već jednom postati takva da možeš živeti u zajednici i sa bogovima i sa ljudima, a da ih ne optužuješ i da oni tebe ne preziru?

2. Vodi računa o onome što priroda traži od tebe kao od bića kojim ona sama upravlja. Ako tvoja priroda, kao priroda živoga bića, neće time postati gora, onda izvrši to i izvrši ga rado! Pazi, zatim, na ono što priroda traži od tebe kao od živoga bića, na ako tvoja priroda, kao priroda razumnoga bića, neće zbog toga postati gora, ti sve to primi za sebe. A razumno je sve što vodi računa o zajednici. Drži se toga načela i ne radi ništa što je nekorisno ili izlišno.

3. Sve što ti se desi, dešava se tako da ga ti ili možeš, ili ne možeš podneti. Ako te zadesi što možeš podneti, onda se ne ljuti, nego ga podnesi kako možeš. A ako te zadesi nešto što ne možeš podneti, onda opet ne gundaj, jer će te ono pre vremena uništiti. Misli, dakle, na to kako ti imaš snage da podneseš sve, kako od tvoga suda zavisi da li će ti nešto biti snošljivo ili ne, a čini to sa uverenjem da rad nije samo tvoja dužnost nego da ti i koristi.

4. Ako tvoj bližnji greši, pouči ga ljubazno i objasni mu njegove greške. A ako to ne možeš, onda ili okrivi samoga sebe, ili čak ni to nemoj činiti!

5. Sve što te zadesi, bilo ti je suđeno od davnina. Međusobna povezanost uzroka spojila je tvoj život sa tim događajem pre mnogo vekova.

6. I ako je svet složen iz atoma, i ako njime upravlja priroda, prvo moje načelo mora da bude: „Ja sam deo celine, kojom upravlja priroda.“ A drugo: „Ja sam sa svim istorodnim delovima u nekom odnosu.“ Ako budem mislio na to da sam samo je-

dan deo, neću se ljutiti ni na šta što mi celina bude dodelila. Jer ono što koristi celini, ne može škoditi delu, a celina, opet, ne sadrži ništa što joj ne bi bilo od koristi. Ali dogod je to zajedničko svima prirodama, dotle je svet u mogućnosti da se odupre svakom spoljnjem uzroku koji bi hteo da ga prisili da stvori nešto što bi mu škodilo. Ako, dakle, budem svestan da sam samo jedan deo celine, biću zadovoljan svim što se dešava. Ukoliko sam tesno povezan sa istorodnim delovima, neću učiniti ništa što bi se protivilo duhu celine, nego ću imati na umu svoju istorodnost, čitavu svoju težnju upraviću prema dobru zajednice, a odreći ću se svake suprotnosti. Kad bi se ovi principi tako obistinili, onda bi život morao biti srećan: isto bi tako bio srećan i onaj život u kojem bi građanin prelazio sa jednog dela na drugo i rado primao na sebe sve što mu zajednica nalaze, uvek sa ciljem da koristi bližnjemu.

7. Svi delovi prirode koje obuhvata kosmos, moraju propasti. To treba razumeti tako da oni moraju pretrpeti neku izmenu. Kad bi to za njih po prirodi bilo rđavo i nužno, onda celina ne bi bila lepo uređena dogod bi njeni delovi podlegali promeni i dogod bi na razne načine bili određeni da propadnu. Zar je priroda sama podesila da svoje sopstvene delove uništava i upropašćuje, da oni neizbežno moraju padati i propadati, ili ona, možda, nije zapazila da se tako nešto desilo? Ne možemo verovati ni jedno ni drugo. A kad bi neko pokušao da objasni tok sveta tvrdeći da tako treba da bude po priro-

di samih stvari, onda bi i to što bismo, s jedne strane, tvrdili kako se delovi celine menjaju zbog nekog prirodnog uređenja, a s druge strane se divili ili ljutili kao da se sve dešava protiv prirode, bilo neko smešno tumačenje, pogotovu kad se svi delovi pretvaraju u one pradelove iz kojih svaka pojedina stvar opet nastaje. Jer raspadanje znači: ili da se stvari razdvajaju na elemente čijim su spajanjem i postale, ili da se prvrbitna čvrsta materija pretvara u nešto zemaljsko, duhovno i vazdušasto, pa se i te supstance vraćaju u prauzrok svega, bilo tako što se u određenim periodama vraćaju vatri ili što se kroz neprekidne promene obnavljaju. Ni kod čvrstog tela ni kod duhovnih stvari ne smeš misliti na ono što je postalo iz prvoga postanka: jer su sve te stvari postale tek juče ili prekuče, iz jela i udisanog vazduha. Menja se samo ono što si na taj način primio, a ne ono što ti je mati rodila. Čak i ako misliš da je priroda taj promenljivi deo veoma tesno povezala sa tvojim individualnim osobinama, opet taj prigoovor nema nikakvog značenja za ovo o čemu smo sada govorili.

8. Ako samoga sebe nazivaš: dobrim, skromnim, istinoljubivim, razumnim, postojanim u mišljenju, velikodušnim, i slično, onda se čuvaj da te jednoga dana ne nazovu drugim imenom. A ako jednom izgubiš ova imena, onda im se opet brzo vrati. Misli pri tom da reč „razuman“ treba da označi čoveka koji svojim razumom brižno prodire u svaku stvar i tačno o njoj razmišlja; reč „postojan“, opet, dobro-

voljno primanje svega onoga što nam sveopšta priroda odredi; reč „velikodušan“ znači da tvoj mišaoni deo, duša, treba da se izdigne iznad svakog slabog ili burnog pokreta onoga što je u tebi telesno, iznad prazne slave, smrti i sličnog. Ako ta ime na budeš umeo sačuvati u sebi, i ako ne budeš težio da ti ih drugi ljudi dadu, postaćeš drugi čovek i započećeš nov život. A ako i dalje ostaneš onakav kakav si sad, i ako te u ovako rđavom životu budu rastrzale strasti i prljavština, onda si čovek bez osećanja, onaj koji se drži života, i sličan je onim borcima sa divljim zverovima koji su već napola raskidani, a koji, uprkos krvi i ranama, još uvek traže da ih sačuvaju za sutrašnji dan, iako znaju da će ih i takve opet baciti u kandže i zube divljih zveri. – Stoga čitavom svojom dušom prioni za ovakva imena i osobine. Ako budeš imao snage da im ostaneš veran, bićeš kao čovek koji je stigao na ostrva blaženih. A ako primetiš da si ponovo sišao sa pravog puta i da nisi ostao pobednik, onda se utešen povuci onamo gde bi mogao pobediti. Ili, kratko, odreći se života uopšte, ali ne u gnevu, već bez mnogo priprema, dobrovoljno i sa pobožnim mislima. Tako ćeš bar postići jedno u svome životu: da tako umreš. – Ali, postoji jedna jaka snaga koja pomaže da se uvek misli na pomenute vrline: ona se sastoji u tome da imaš bogove u duši, da nikada ne zaboraviš kako oni ne žele da im laskamo, nego da se sva razumna bića trude kako bi postala njima slična, i da čovek vrši dužnost čoveka kao što smokva vrši dužnost smokve, ili pas dužnost psa, i pčela posao pčele.

9. Gluma, rat, strah, otupelost, ropska priroda brisaće svakodnevno iz tvoje duše one svete principe koje ti, kad posmatraš prirodu, ne možeš sebi da protumačiš, pa ih zanemaruješ. Ali bi sve morao posmatrati i raditi tako da se tvoja praktična pronicljivost sve više usavršava sa radom tvoga teoretskog razuma: tako će se tvoje znanje o svakoj stvari širiti, a ujedno će neprimetno i neprikriveno rasti i tvoja samosvest. Kada ćeš, najzad, naći spokojstvo u jednostavnoj prirodnosti? Kad u dostojanstvu i ozbiljnosti? A kad u saznanju šta je svaka pojedina stvar po svojoj suštini, koje mesto u kosmosu ona zauzima, koliko vremena može po svojoj prirodi da postoji, iz kojih je delova sastavljena, kome je korisna i ko je može dati a ko uzeti?

10. Pauk se ponosi kad uhvati muvu; čovek, kad ulovi zeca; drugi, opet, kad upeca ribu; neko kad uhvati divljeg vepa, neko medveda a neko kad zarobi Sarmata.¹ Kad bismo ispitali njihova načela, zar ne bi svi ti ljudi bili razbojnici?

11. Prihvati naučnu metodu posmatranja, po kojoj se sve stvari menjaju jedna u drugu, misli stalno na to i vežbaj se u tome. Nema ničega što bi u većoj meri podsticalo velikodušnost. Onaj koji tako postupa, već je odbacio svoje telo, i svestan toga da će, ako se odvoji od ljudi, uskoro napustiti sve te stvari, on se u svemu što radi potpuno predaje pra-

¹ *Sarmati* su narodi koji su živeli severno od Ponta. U ovim rečima car misli na samoga sebe jer je i on ratovao sa tim plemenima.

vičnosti, a u svemu što mu se dešava, predaje se prirodi celokupnosti. On se uopšte ne brine šta ko o njemu misli ili protiv njega radi, jer on svoj mir nalazi u ovim stvarima: da sam uvek dela pravično i da bude zadovoljan onim što mu je sudbina dodelila. Ne želi ništa drugo nego da ide pravim putem.

12. Zašto sumnjaš i nemaš poverenja, kad si u stanju da vidiš što treba da se uradi? Pa kad to uvidiš, onda pođi svojim putem vedro i ne gledaj ni desno ni levo. A ako ne uvidiš, onda pričekaj i pitaj za savet najbolje savetodavce. Ako ti se, međutim, nešto ispreči na putu, ti idi i dalje pridržavajući se onoga što misliš da je pravično i u skladu sa sredstvima koja već imaš. Jer, ako si se već ogrešio o svoj cilj, onda je najbolje postići taj drugi cilj. A čovek koji u svakoj prilici ide za razumom, spokojan je, okretan, veseo i ozbiljan.

13. Čim se probudiš iz sna, zapitaj se: „Da li ćeš ti imati koristi, ako neko drugi uradi ono što je pravično i lepo?“ – Nećeš. „Zar si zaboravio da su ljudi koji se ponose hvaleći sebe i kudeći bližnjeg isti takvi i za stolom i u krevetu? Zar ne znaš kakva dela oni počinju, kakve stvari izbegavaju, za čim teže, šta sve pokradu i opljačkaju – ne rukama ili nogama, nego onim delom koji treba da im je najdragoceniji, i koji se, samo ako oni hoće, može u njima pretvoriti u vernost, skromnost, istinu, zakon i u dobrog demona?“

14. Istinski obrazovan i skroman čovek kaže prirodi koja sve daje i opet oduzima: „Daj što hoćeš, i uzmi što ti je volja!“ Ali on to ne govori iz ina-

ta, nego iz čiste poslušnosti i dobrog raspoloženja prema njoj.

15. Ostalo ti je još malo vremena da živiš. Poživi to kao da si na bregu. Ako svuda budeš živeo tako da se to slaže sa redom u kosmosu, onda će biti sasvim svejedno da li si ovde ili onde. Neka ljudi u tebi vide istinskog čoveka, koji živi u skladu sa prirodom. Ako ne mogu da te podnesu, neka te ubiju: bolje je i to, nego da tako živiš.

16. Ne raspravljaj o tome kakav treba da bude dobar čovek, nego ti sam budi takav.

17. Uvek treba imati na umu predstavu celokupne večnosti i celokupne supstance, kao i to da su sve stvari ovde dole, u odnosu na celokupnu supstancu, kao zrno prosa, a u poređenju sa večnošću, slično trenutku u kom si jednom okrenuo burgiju.

18. Na svaki postojeći predmet obrati pažnju i misli na to da se on već rastvara i menja kao da truli, drugim rečima, da je svaka stvar po svojoj prirodi određena da umre.

19. Misli na to šta su ljudi kad jedu, spavaju, polno opšte, čiste se i rade tome slično (na to misli). Zatim, šta su kad se drže gordo kao gospoda, kad se ponose ili ljute i sa visine gledaju na čoveka koga grde? A sami su još pre kratkog vremena robovali drugima, i to po kakvu cenu! I još malo, na će opet biti među robovima.

20. Svakoj je stvari korisno baš ono što joj donosi priroda i korisno je baš onda kad ga priroda donese.

21. Zemlja čezne za kišom, a sveti etar za zemljom.² Kosmos, opet, čezne za tim da stvori ono što treba da postane. Zatim kažem kosmosu: „Čeznem zajedno sa tobom“. Zar se ne kaže tako i ono: „To se rado zbiva“?

22. Ili si ovde i već si se navikao na to, ili odlaziš odavde i to si želeo, ili umireš i završavaš svoju dužnost. Osim ovih, nema nikakve druge mogućnosti. Zato budi dobre volje!

23. Uvek treba da ti bude jasno da je tvoj komadić zemlje isto tako dobar kao i ostali krajevi na svetu, i da su sve stvari ovde dole iste onakve kao što su gore na bregu, ili na morskoj obali, ili ma gde na drugom mestu. Videćeš da su tačne Platonove reči: „Pastir koji je napravio staje za ovce na planini“ i „Musti stada ovaca.“³

24. Šta je moja razumna duša, šta stvaram ja od nje i zašto je u ovom trenutku upotrebljavam? Valjda ona nije bez duha, nije, valjda, otrgnuta i odvojena od osećanja zajednice? Valjda nije tako čvrsto stopljena sa telom i tako utonula u njega da ono njome gospodari?

25. Onaj koji pobegne od svoga gospodara, begunac je. A gospodar je zakon, i onaj koji radi protiv zakona, takode je begunac. Begunac je i onaj koji se žalosti, ljuti, ili boji, onaj koji ne voli ono što se desilo, što se dešava ili što će se desiti ono što je

² Fragment iz Euripida, sačuvan kod Ateneja XIII 599 ss = frg. 898 N.

³ Mesto se odnosi na Platonov dialog *Teetet* (Theait. 174 D E), ali je nejasno. Tekst je na ovom mestu dosta oštećen.

naredio gospodar sveta, tj. zakon koji svakoj stvari određuje šta joj pripada. Onaj koji se boji, koji se ljuti ili uznemirava, taj je zbog toga begunac.

26. Čovek ostavlja svoje seme u telu žene i odlazi. Neki drugi uzrok to seme prihvata, preobražava i pretvara u dete – kakvo umetničko delo od kako sićušnog uzroka! Dete prima hranu preko jednjaka, a onda nju prihvata neka druga sila, ona stvara saznanje čula, nagone, život i snagu uopšte, i bezbroj drugih stvari, i sve to usavršava. Treba posmatrati ove stvari koje se tako tajanstveno događaju i treba razmišljati o njima, i stvaralačku silu treba shvatiti isto onako kao što shvatamo težnje prema zemlji i uzdizanje od nje, ono što ne vidimo telesnim očima, a što nam ipak nije nimalo nejasnije.

27. Uvek treba misliti na to da su se sve ove stvari koje se sada dešavaju dešavale i ranije i da će se one i ubuduće dešavati. Treba podjednako imati pred očima i cele drame i pojedine scene, za koje znaš iz sopstvenog iskustva ili iz stare istorije, kao: ceo dvor Hadrijanov, ceo dvor Antoninov, ceo dvor Filipov, Aleksandrov, Krezov; sve su te scene bile iste, samo su glumci bili drugi.

28. Znaj da je čovek koji se zbog nečega ljuti ili je zbog nečega neraspoložen, sličan prasetu koje se prinosi na žrtvu i koje se rita nogama i dere: takav je i čovek koji se valja po svome ležištu i sam za sebe oplakuje čovekovu sudbinu. Misli na to kako je samo razumnome biću dato da dobrovoljno sledi događaje, i kako ti događaji nekako moraju da idu jedan za drugim.

29. Obrati pažnju na svako pojedino delo koje vršiš, i zapitaj se da li je smrt strašna zato što ti oduzima tu stvar.

30. Ako se sablažnjavaš nad pogreškom nekog čoveka, odmah se udubi u sebe i razmisli da li i ti sam nemaš neke slične mane, da li, na primer, i ti sam ne smatraš da dobro leži u novcu, uživanju, slavi ili u nečem sličnom. Kad tako budeš mislio, brzo ćeš zaboraviti svoj gnev, naročito ako se još setiš da je taj čovek bio prisiljen da tako radi. Šta je drugo mogao da čini? Ili mu, ako možeš, oduzmi silu!

31. Kad vidiš Satirona, zamisli da je to Sokratik, ili Eutih ili Himen; kad ugledaga Eufrata, predstavi sebi Eutihiona ili Silvana; kad vidiš Alkifrona, onda zamisli Tropeofora; kad ugledaš Ksenofonta, seti se Kritona ili Severa,⁴ a kad pogledaš sebe, seti se nekoga od careva, i uvek čini slično. A pri tom uvek misli: „Pa gde su svi ti ljudi?“ Nigde, ili bogzna gde. Samo tako ćeš na ljudske stvari uvek gledati kao na dim i ništa, naročito ako pri tom budeš mislio da ono što se sad promenilo nikad više neće postojati u beskonačnoj večnosti. Zašto se onda mučiš? Zašto se ne zadovoljiš time što ovo kratko vreme možeš pristojno da proživiš? Kakvih se stvari i uzroka bojiš? Zar sve te stvari nisu samo neka vrsta vežbališta za razum koji u njih ponire do dna i

⁴ Prva tri lica su sasvim nepoznata, *Eufkrat* je bio viđen stoički filozof i prijatelj Plinija Mladeg. – *Eutihion* je nepoznat, tako i *Silvan*. – *Alkifron* je ime grčkog retora i mladeg savremenika Lukijanovog. – *Tropeofor* (Tropaiophoros) je takode nepoznat.

kao prirodnjak posmatra sve ono što se u životu događa? Ostani, dakle, na svome mestu sve dok tim stvarima u potpunosti ne ovladaš, onako kao što zdrav stomak savlađuje sve, ili kao što svetao plamen osvaja i pretvara u žar i plamen sve što u njega baciš.

32. Nemoj davati povoda da ti neko s pravom prebaci kako nisi čestit i otvoren karakter, ni dobar čovek; neka svaki onaj koji tako o tebi govori bude lažov! A sve to zavisi od tebe, jep ko može da te spreči da budeš dobar i iskren čovek? Ali moraš biti dovoljno odvažan da više ne živiš ako nemaš snage da budeš takav. Jer, ako nisi takav, onda ni razum ne zahteva to od tebe.

33. Šta je, pored ove ili one stvari, najprimernije što bi ti mogao da uradiš ili kažeš? Ma šta to bilo, samo od tebe zavisi hoćeš li to učiniti ili reći. Stoga se ne izgovaraj kako si sprečen da to učiniš. Nećeš prestati da uzdišeš sve dok ne osetiš kako je, za tebe, isto onako kao što je razvrat neophodan ljudima koji samo uživaju, najvažnija stvar svest da radiš ono što, s obzirom na zadatak koji ti je sudbina odredila, zahteva od tebe ljudska određenost. Jer sve što možemo da uradimo u saglasnosti sa prirodom, treba da nam bude uživanje. Valjak, na primer, nije u mogućnosti da svuda izvrši svaki pokret koji mu odgovara; isto je tako sa vodom, vatrom, ili nekim drugim stvarima kojima upravljaju priroda ili nerazumna duša. One nailaze na mnoge prepreke i na otpor. Samo duh i razum mogu po svojoj prirodi i volji prelaziti preko svake prepreke. Imaj uvek na umu da će razum, isto onako kao što vatra ide

nagore, kamen nadole a valjak ukoso, umeti da savlada svaku prepreku. Sve ostale prepreke tiču se ili samo bednoga tela, tog leša, ili nam mogu naneti zlo i nesreću samo ako im tvoj razum ili popustljivost to dopuste: da nije tako, svako bi morao da postane rđav čim bi naišao na prvu prepreku. Sve druge stvari imaju tu osobinu da odmah postaju gore čim se nekoj od njih dogodi neko zlo. Samo čovek postaje još snažniji i zaslužuje još veću pohvalu ako u pravoj meri iskoristi ono što se pred njim isprečilo. Uopšte, uvek moraš misliti na to da ono što ne škodi opštoj stvari, ne škodi ni građaninu, i da opštoj stvari ne smeta ništa što ne škodi zakonu. A ono što zovemo nesrećama, to zakonu uopšte ne škodi. Ono, pak, što ne škodi zakonu, ne nanosi nikakvu štetu ni državi ni građaninu.

34. Čoveku koji je prekaljen pravim načelima istine dovoljna je samo kratka i opštepoznata izreka, koja, takoreći, leži na drumu, pa se seti na bezbolnost i na to da se ne treba plašiti. Tako:

„Vetar rasipa po zemlji lišće...
baš kao rod ljudski.“⁵

To lišće su i tvoja deca, i ljudi koji ti dovikuju: „Vrlo dobro!“, i pljeskaju; i protivnici koji te proklinju, krišom grde i rugaju ti se; lišće su isto

⁵ Uopredi Homerovu *Ilijadu* VI, 147 i 149: 145 dalje:

Što me, Tidejev sine, junačino, za rod mi pitaš?
Kakav je lišću rod, i ljudma je upravo takav:
Jedno po zemlji lišće razbacuje vjetar, a drugo
U šumi brsnatoj raste, kad proljetno nastane doba.

tako i ljudi koji će našu slavu produžiti posle smrti. Sve je to lišće:

„rodi se u proletnje doba“,

onda ga obori vetar, a drveće rađa novo. Kratka sudbina je ono što je zajedničko svima. A ti bežiš od svega i juriš za svim, kao da sve traje večito! Još malo pa ćeš zaklopiti oči: a uskoro će neko drugi oplakivati i onoga koji tebe bude sahranio.

35. Zdravo oko mora videti sve što se videti da i ne sme reći: „Ja hoću samo zelenu boju“. To bi već bio znak da oko nije zdravo. Zdrav sluh i zdravo čulo mirisa moraju takođe primati sve što se može čuti i mirisati. Zdrav stomak mora prema svakome jelu biti podjednako raspoložen, kao što je i mlin prema svemu što je određeno za mlivo. Pa i zdrav razum mora biti pripremljen za sve događaje. A ako on, na primer, kaže: „Neka se spasu deca“, ili „Neka svi hvale ono što ja budem radio“, onda je taj razum kao i ono oko koje želi da vidi samo zelenu boju ili kao zubi koji traže samo meke predmete.

36. Niko nije toliko blažen da pored svoje samrtne postelje ne bi imao ljude koji vole što će on umreti.⁶ Iako je bio dobar i čestit, ipak će se naći neko koji će u sebi reći: „Najzad ćemo ipak moći da dahnemo dušom od ovog dosadnog učitelja. On, doduše, nije bio rđav ni prema kome od nas, ali sam ipak primetio da nas je potajno mrzeo“. – Eto, tako

⁶ Da li car misli, ipak, na svoju ženu Faustinu i još goreg sina Komoda?

se dešava i dobrom čoveku. A koliko je takvih mana zbog kojih će ljudi želeti da nas se oslobode u nama samim. Misli na to kad budeš umirao: lakše ćeš otići kad budeš mislio: „Odlazim iz ovog života u kome su i oni za koje sam se toliko borio, molio i brinuo, želeti da se povučem, jer su smatrali da će im to doneti neko olakšanje.“ Zašto da se neko i dalje vezuje za život ovde na zemlji? Ali, sa ovoga sveta ne smeš zbog toga poći manje raspoložen prema njima, nego do kraja ostani veran svojim principima, budi ljubazan, saosećaj sa njima, budi dobar, i ne ostavljaj utisak da se silom od njih odvajaš. Kao što se kod čoveka koji umire lakom smrću duša lako odvaja od tela, tako lak mora biti i tvoj oproštaj sa bližnjima. Jer te je priroda povezala i sjedinila sa njima. „Ali me sada odvaja od njih“, reći ćeš ti. Ja ih, razume se, napuštam kao rođake, ali ne protiv svoje volje, nego mirno i bez sile. A to je u skladu sa prirodom.

37. Navikavaj se što više možeš da, kad god tvoj bližnji nešto radi, upitaš sebe: „Šta hoće taj čovek time?“ Ali počni od samoga sebe, i prvo sebe ispitaj.

38. Seti se da je u nama skrivena sila koja sve niti drži u svojim rukama: to je sposobnost govora, to je, možemo reći, naš život: od te sile zavisi čovek. Njega nemoj nikada zameniti sa njegovim odelom, ili sa udovima koji su iz njega izrasli. Nijedan od tih udova nema uzročnu silu koja ga pokreće i umiruje, pa je beskoristan isto onako kao i tkačev čunak, pisareva olovka, ili vozarev bič.

JEDANAESTA KNJIGA

1. Osobine razumne duše su ove: ona vidi samu sebe, izdvaja samu sebe, oblikuje samu sebe po svojoj volji, sama uživa plod koji rađa – jer plodove biljaka i odgovarajuće plodove životinja uživa – i postiže svoju određenu svrhu makar gde se nalazila granica života. Njoj se ne dešava ono što biva sa igrom, predstavom ili sličnim stvarima (kod njih se celina krnji ako nastupi prekid); duša, naprotiv, svuda i na svakom mestu u potpunosti ispunjava sve što je sebi postavila za cilj, tako da joj ništa ne nedostaje i da uvek može reći: „Ja sam postigla svoju svrhu.“ Ona prolazi kroz čitav kosmos, kroz prazninu oko njega i oko njegovog lika, prostire se u bezgraničnost večnosti, obuhvata periodični preporodaj svih stvari, posmatra i vidi da naši potomci neće doživeti ništa novo, da ranije generacije također nisu gledale ništa novo, štaviše, da čovek od četrdeset godina, ako je samo malo razuman, može imati uvid u sve što je po zakonu istodnosti bilo i što će tek biti. Naročite osobine razu-

mne duše jesu i ljubav prema bližnjemu, istina i skromnost; najzad i to što ništa ne ceni više nego samu sebe – to što ima svoj zakon. Tako se razum koji pravo misli ni po čemu ne razlikuje od razuma koji pravično radi.

2. Ako melodiju raščlaniš na pojedine tonove, pa se kod svakog tona posebno zapitaš može li on da te zanese, prezrećeš lepo pevanje, i igru i pankration, ali to nikad nećeš priznati. Isto će tako biti i sa igrom, ako na isti način postupiš sa svakim njenim pokretom ili položajem. Tako je i kod pankratija. Uopšte, kod svih stvari – osim kod vrline i kod svega onoga što iz nje izvire – gledaj na njihove sastavne delove, pa ćeš, kad ih počneš raščlanjivati na pojedine sastavne elemente, doći do toga da ih moraš prezreti. Isti taj metod prenesi i na život kao celinu.

3. Kako je uzvišena duša koja je spremna da se, kad zatreba, odvoji od tela, da nestane, da se raspadne, ili, pak, da i dalje traje! Ta spremnost, međutim, mora dolaziti iz sopstvenog ubeđenja, ne iz inata kao kod hrišćana, nego posle dugog razmišljanja, ozbiljno i dostojanstveno, bez teatralnih efekata, tako da i druge može privući svojim primerom.

4. Da li sam uradio nešto što će biti od zajedničke koristi? Ako jesam, onda i ja sam imam koristi od toga. Neka ti to bude neprestano pred očima i nemoj nikada prestati da misliš na to.

5. Šta je tvoj poziv? Da budeš dobar. A kako će to moći da bude, ako ne na osnovu posmatranja

celokupne prirode i onoga zbog čega je čovek zapravo i stvoren?

6. Tragedije su prvobitno izvođene da bi nam prikazale događaje u prirodi, da bi nas poučile da u prirodnom toku stvari ne može biti drukčije i da nam na većoj pozornici – to jest, u životu, ne bi bile nemile stvari koje nas na običnoj pozornici privlače. Mi vidimo da se sve mora tako svršiti i da oni koji viču: „Jao meni, Kitairone!“¹ moraju strpljivo podnositi svaku nesreću. Dramatičari kažu i pokoju korisnu izreku, kao što je ova:

„Ako se bogovi ne brinu za mene i za sinove, to ima svoga razloga.“

ili:

„Ne smeš se ljutiti na stvari tok“,

i:

„Život treba uzbrati kao zreo grozd.“

i drugo tome slično. Posle tragedije, pojavila se stara komedija, koja je imala vaspitni karakter i koja je baš svojim otvorenim načinom učila ljude skromnosti i umerenosti. Zato je i sam Diogen mnogo štošta primao od nje. Posle stare komedije došla je srednja i naposletku nova komedija, koja se, u želji da podražava život, pretvorila u izveštacenost. Poznato je da su i ovi pesnici kazali ponešto korisno; ali kakvu svrhu ima uopšte cela ta stvar, sve to pevanje i sastavljanje drama?

¹ Uporedi Sofokle, *Kralj Edip* 1393 ss.

7. Sve mi je jasnije da u životu nema položaja koji bi mi bio tako povoljan za filozofiranje kao što je ovaj u kome se sad nalazim.

8. Grana, koju odseku sa druge grane za koju je srasla, odsečena je, neosporno, i od celog drveta. Tako je i čovek koji je otpao od samo jednog čoveka, otpao od celoga društva. Ali je granu odsekao neko drugi, a čovek se od svoga bližnjega, ako ga omrzne i ako se od njega odstrani, odvaja sam. On ne uviđa da se time u isto vreme odvojio i od celoga ljudskoga društva. Zevs nam je, međutim, podario jedan naročiti dar kad je stvorio zajednicu. Blagodareći tome, imamo mogućnosti da opet sraštamo sa svojim bližnjima i da opet postanemo zajednički radnici na izgradnji zajednice. Samo, ako se takvo odvajanje često dešava, onda se, razume se, razdvojeni delovi teško opet spajaju i sjedinjuju. I grana koja od samog početka raste zajedno sa stablom, drukčija je od grane koja je bila odsečena, pa ponovo nakalemljena, a tako kažu i vrtari: ona, doduše, ponovo sraсте sa stablom, ali se nikad više ne drži tako čvrsto.

9. Kao što ne mogu da te skrenu sa pravog puta delovanja oni koji ti smetaju i da ti stanu na put u tvome napredovanju prema njemu, tako ne treba da te bune ni u tvojoj naklonosti prema razumu. Naprotiv, i u jednom i u drugom slučaju ostani nepokolebljiv, budi naime dosledan ne samo u svojim sudovima i delanju, nego i u svojoj blagonaklonosti prema onima koji pokušavaju da te spreče i

ometu ili da na drugi način izazovu tvoju ljutnju. Jer, ako se na njih ljutiš, pokazuješ svoju slabost isto onako kao kad prestaneš da deluješ i kad malakšeš u svojim težnjama ako bi te oni zaveli. Oni su i jedan i drugi podjednake kukavice: jedan zato što se uplašio, a drugi zato što se odvojio od čoveka koji je prirodno vezan za njega i prijatelj mu je.

10. Nijedna priroda nije gora od umetnosti: naprotiv, i same umetnosti podražavaju prirodu. Ako je tako, onda ni sveopšta priroda, koja je vrhunac savršenstva i koja obuhvata sve, ne može biti gora od bilo koje umetničke veštine. Sve umetnosti, međutim, obrađuju nepotpunije stvari da bi koristile potpunijim: tako čini i Svepriroda. Od nje je postala i pravičnost, a od ove, posle, sve ostale vrline. Zato se pravičnost neće održati ako naginjemo stvarima koje su prema moralu ravnodušne, ako se lako damo prevariti, i ako smo skloni pre nagljenosti ili popuštanju.

11. Stvari koje te, kad za njima težiš ili od njih bežiš, uznemiravaju, ne dolaze tebi, nego ti sam na neki način dolaziš njima. Neka, dakle, tvoj sud o njima bude miran, pa će one ostati tamo gde su, i nećemo morati da te gledamo ni kako za njima juriš, ni kako od njih bežiš.

12. Duša je slična lopti, jer niti se rasteže niti skuplja, ne rasplinjuje se i ne ugiba: naprotiv, obasjava je svetlost u kojoj vidi svu istinu, pa i onu koja je u njoj samoj.

13. Da li me neko prezire? To neka bude njegova stvar! Ja ću se, međutim, truditi da me niko ne uhvati na nekom delu ili reči koja je dostojna prezrenja. Da li me mrzi? I to je njegova stvar! Ali ja sam vedar i raspoložen prema svakome i spreman da tom istom čoveku ukažem na njegovu manu, ne grdnjom, ili tako što ću ljudima pokazivati da ja tu nešto trpim, nego otvoreno i srdačno kao onaj Fokion,² ukoliko se on nije pretvarao. Neka bogovi vide čoveka koji u sebi nema nikakve naklonosti ni prema gnevu ni prema razdražljivosti. Je li neka nesreća za tebe kad sam radiš ono što odgovara tvojoj prirodi i kad, kao čovek čije je celokupno mišljenje i težnja usmerena na to da se na svaki način uradi što je od opšte koristi, primaš ono što pomaže Svemiru?

14. Jedan drugoga preziru, a ipak laskaju jedan drugome; svaki od njih želi da se istakne pred onim drugim i jedan se drugom klanja.

15. Kako je truo i pokvaren onaj čovek koji kaže: „Rešio sam da iskreno i pošteno porazgovaram s tobom.“ Šta radiš ti, čoveče? Tako nešto ne sme se unapred reći. To se mora samo pokazati. To mora biti napisano na čelu, sam glas mora tako da zvuči, u samim očima mora se to videti, onako kao što voljeni čovek odmah sve otkriva u pogledima

² Fokion, atinski državnik, savremenik govornika Demostena. Njegovo pravo političko delo počinje posle bitke kod Heroneje (338. pre n. e.). Svojim velikim državničkim sposobnostima pošlo mu je nekoliko puta za rukom da spase Atinu. 318 godine je srušen i ubijen. Ali je pre smrti zakleo svoga sina da se zbog toga ne sveti Atinjanima.

onih koji ga vole. Iskren čovek mora biti kao čovek koji se jako oseća na znoj, tako da svaki koji mu se približi mora to zapaziti, hteo ili ne hteo. A namerno iznošenje i pokazivanje svoje čestitosti deluje kao nož. Ništa nije sramnije od vučjeg prijateljstva. Toga se, svakako, najviše čuvaj! Dobar, iskren i pošten čovek nosi te vrline u očima, i te njegove osobine nisu nikome tajna.

16. Ako ne teži za stvarima koje su u moralnom pogledu malo važne, onda je duša sposobna da bude srećna. Ona će to i biti ako svaku od tih stvari raščlanimo na njene sastavne delove, ali je posmatramo i kao celinu, a pri tom budemo svesni da nam nijedan od njih ne natura svoje mišljenje o sebi, niti sama dolazi do nas; da je, naprotiv, svaka od njih sasvim mirna i da mi sami stvaramo sudove o stvarima i utiskujemo ih takoreći u sebe, a u mogućnosti smo da to ne radimo i da ih smesta izbrisemo ako su se u nas uvukle. Naše zanimanje za te stvari traje samo kratko vreme, a onda život nestane. Šta je teško u tome što su te stvari takve? Raduj im se ako ih je dala priroda i neka ti to bude lako; ali, ako su one protiv prirode, onda misli na ono što tvojoj prirodi odgovara, i teži za tim iako to ne donosi nikakvu slavu. Jer, ako teži za dobrim koje joj odgovara, onda svaka stvar zaslužuje da joj se oprost.

17. Razmišljaj o tome odakle je svaka stvar došla, iz kakvih je materija sastavljena, u šta se menja, šta će biti s njom posle promene i hoće li pretrpeti kakvo zlo.

18. Prvo treba da misliš: kakav je moj odnos prema ljudima; mi smo na svetu jedan radi drugoga; ja sam, s druge strane, postao njihov vođa kao što je ovan ovcama, ili bik stadu goveda. Onda se digni još više i reci: „Ako svet nije sastavljen od atoma, onda je priroda ona sila koja njime vlada. Pa, ako je tako, onda niže stvari postoje radi viših, a više radi sebe samih.“

Drugo: kakvi su ljudi kad su za stolom, u krevetu i inače? I, naročito, koliko na njih utiču načela i koliko uobraženja ima u njihovom delu?

Tpeće: Ako nešto rade s pravom, nemoj se na njih ljutiti, a ako rade bez razuma, onda svakako rade protiv svoje volje, jer ne shvataju. Kao što nijedna duša ne pristaje dragovoljno da joj oduzmu istinu, tako nijedna od njih ne napušta svojevolsno sposobnost da prema svakome postupi kako treba. Ljudi će biti uvređeni ako ih nazoveš nepravičnim, bezobzirnim, gramzljivim, jednom rečju, zločincima prema njihovim blišnjima.

Četvrto: I ti sam često grešiš, pa i sam spadaš u tu vrstu ljudi. Iako izvesne prestupe izbegavaš, iako se iz bojazni, iz obzira prema svome dobrom glasu ili iz neke druge niske pobude, kloniš te vrste grehova, ti ipak imaš neke sklonosti prema njima.

Peto: Ne možeš nikada biti siguran, da li ljudi zaista greše. Mnogo štošta se učini zato što su okolnosti bile takve. Uopšte, treba imati veliko iskustvo da bi se pravilno moglo prosuditi delo nekog drugog čoveka.

Šesto: Kad si preterano ljut ili tužan, pomisli na to da čovekov život traje samo kratko vreme i da nas uskoro više neće biti.

Sedmo: Nas ne uznemiravaju dela drugih ljudi – jer ona dolaze iz njihovih duša – nego naše mišljenje o njima. Odbaci to mišljenje i odluči da ne sudiš o njima kao da su one ne znam kakvo zlo, pa će tvoj gnev proći. – Ali kako da ga odbacim? Tako što ćeš pomisliti da nije nikakva tvoja sramota ako te neko vređa. Sramotno je, naime, samo moralno zlo, a kad ne bi bilo tako, onda bi, sigurno, i ti grešio vrlo mnogo i postao bi i razbojnik i ko zna šta sve.

Osmo: pomisli na to da su posledice našeg gneva i ljutnje zbog nekih dela teže nego što su sama dela zbog kojih smo se počeli ljutiti i gneviti.

Deveto: Dobrota je nepobediva kad je iskrena, a nije pritvorna i lažna. Šta može da ti učini rđav čovek kad ti prema njemu ostaneš blag i kad ga u zgodnoj prilici, baš u trenutku kad hoće da ti pričinilo zlo, nežno opomeneš i poučiš boljemu: „Ne, dete moje, nipošto! Mi smo predodređeni za nešto drugo. Ja ću time jedva pretrpeti neku štetu, a tebi će to škoditi, dete moje.“ Pa da mu onda blago i bez zajedljivosti dokažeš da je zaista tako i da to ne rade ni pčele ni druge životinje koje imaju urođeni nagon prema zajednici. Ali to ne smeš činiti ni ironično ni grdeći ga, nego ispunjen ljubavlju i bez zajedljivosti. Ne kao učitelj koji ga poučava i ne sa namerom da ti se divi neko koji je slučajno prisutan, nego govori samo njemu, makar i drugi ljudi stajali okolo.

Ovih devet pravila zapamti tako kao da si ih dobio na dar od Muza, i postani čovek još za života. Ali, isto onako kao što treba da se čuvaš ljutnje, ne smeš ljudima ni laskati. I jedno i drugo protivi se duhu zajednice i nanosi samo štetu. Kad treba da se naljutiš, ti se seti da gnev nije dokaz muškosti, nego da su blagost i nežnost, ukoliko su više čovečanski, utoliko i muškiji, i da samo takav karakter ima i snage, i živaca, i hrabrosti, a ne onaj koji besni i ljuti se. A gnev je, kao i tuga, znak slabosti. Zato što su i jedno i drugo ranjeni i morali su se povući iz boja.

Ako si raspoložen, primi i deseti princip kao dar Apolona, vođe Muza:³ ludo je tražiti da rđavi ljudi ne greše. Onaj koji to zahteva, teži za nečim nemogućim. A složiti se s tim da oni prema drugim ljudima budu takvi i zahtevati da samo prema nama ne greše, nerazumno je i tiranski.

19. Postoje četiri zablude ljudskoga uma kojih se uvek moraš čuvati; ako ih nađeš u svojoj duši, moraš ih smesta brisati i reći: „Ova mi predstava nije potrebna; ona ruši ljudsku zajednicu; ono što sad misliš da kažeš, nije tvoje sopstveno mišljenje.“ – A kad neko ne govori svoje sopstveno mišljenje, smatraj to za najveću besmislicu. Četvrti slučaj je kad samome sebi moraš da prebacuješ: to je dokaz da je božanski deo u tebi podlegao manje dostojnom i smrtnom delu u tebi, tj. telu i njegovim grubim predstavama.

³ *Apolon* ima epitet „Musagétēs“ = vođa Muza.

20. Sve ono duhovno i vatreno što je u tvome telu prirodno teži nagore, ali ga nešto ipak zadržava u sastavu tela, da se ne bi protivilo prirodnome redu. Isto se tako i sve ono što je u tebi zemaljsko i vlažno, iako teži nadole, ipak pridržava zajednice i ostaje na mestu koje mu po prirodi nije pogodno. Tako se i elementi pokoravaju zakonima vasiona, i silom ostaju toliko na određenom mestu sve donde dok se iz nje opet ne začuje glas da se rasture. Zar onda nije zlo što se samo razumni deo u tebi protivi i ljuti zbog mesta koje mu je određeno? Njemu nije silom nametnuto ništa drugo nego samo ono što odgovara njegovoj prirodi. Jer sklonost prema nepoštenom delovanju, prema razuzdanosti, gnevu, bolu i strahu nije ništa drugo nego bežanje od prirode. Tako je i tu: kad se tvoj razum-vladar zbog nečega naljuti, on samim tim napušta svoje mesto. Jer je on stvoren koliko za pobožnost i bogobojažljivost, toliko i za pravičnost. I ove su vrline uključene u pojmu druželjubivosti, štaviše, one su i starije od pravičnih dela.

21. Onaj kome životni cilj nije uvek jedan i isti, ne može ni sam čitavog svog života biti jedan i isti. Ove reči, međutim, nisu dovoljne ako im ne dodaš i one druge, o tom kakav taj cilj treba da bude. Jer, kao što ljudi nemaju isto shvatanje o svemu onome što se obično zove dobrim, kao što se oni slažu samo u stvarima upravljenim prema opštoj koristi, tako i mi moramo sebi odrediti za cilj nešto što vodi računa o zajednici i državi. Samo onaj koji

svim silama teži za tim ciljem, radiće svaki svoj posao misleći na to i biće do srži jedan i isti.

22. Seti se često na pričicu o poljskom i gradskom mišu i kako se onaj prvi plašio i bežao tamo-amo.⁴

23. Sokrat je mišljenje svetine nazivao strašilima kojima se plaše deca.

24. Spartanci su za vreme predstava stavljali stolice stranaca u senku, a sami su zauzimali mesta tamo gde ih je bilo.

25. Izgovarajući se što je odbio Perdikin⁵ poziv, Sokrat mu je rekao: „Učinio sam to da ne bih poginuo na najbedniji način.“ Tj.: „Kako ne bih došao u položaj da ne mogu povratiti ako mi se učini dobro.“

26. U pismima Efežana postoji pravilo da neprestano treba imati na umu nekoga od onih starih koji su uspeli da sačuvaju vrlinu.

27. Pitagorejci su učili da izjutra treba pogledati prema nebu kako bismo se setili onih bića koja uvek na istim putevima i na isti način vrše svoja dela, i njihovog reda, čistoće i obnaženosti. Jer zvezde nemaju odela.

28. Kakav je čovek bio Sokrat, koji je, kad mu je Ksantipa uzela ogrtač i poslala, obukao ovčiji kožuh! I šta je on rekao svojim učenicima koji su se

⁴ Uporedi priču o gradskom i seoskom mišu u Horacijevim satirama, II, 6, 79 ss.

⁵ *Perdika* (Perdikkas) je bio otac makedonskog kralja Arhelaja (413–399), savremenik Sokratov.

zastideli i hteli otići kad su ga videli onako obučenom.⁶

29. U pisanju i čitanju nećeš moći zapovedati sve dok sam ne naučiš da se pokoravaš propisima. A to u životu najviše vredi.

30. Ti si rob i nemaš prava da govoriš.⁷

31. Moje drago se srce nasmejalo.⁸

32. Teškim će rečima ljudi grditi vrlinu.⁹

33. Samo budala traži zimi smokve. Takav je i čovek koji želi dete onda kad ga više ne može imati.¹⁰ Epiktet kaže da, milujući dete, treba u svome srcu misliti: „Možda ćeš još sutra biti mrtvo.“ Ali, te su reči strašne. „Nije strašno“, kaže on, „nego pokazuje samo prirodni tok.“ Inače bi i reči: „Vreme je da se klasje požnje“, bile strašne.

34. Zelen grozd, zreo grozd, suv grozd, sve su to same promene i to ne promene u ništa, nego u nešto čega više nema.

⁶ Izmišljena anegdota o Sokratovoj ženi Ksantipi. *Ksantipa* (Xanthippe = Zlatnokosa) je Sokratu rodila tri sina. Glas da je bila sklona svadi (i na osnovu toga su izmišljene anegdote) ima poreklo u klevetama kinika. Uostalom, sasvim je shvatljivo što je žena jednog čoveka koji nije imao nikakvog imanja, a voleo da ne radi nego da raspravlja o svakojakim problemima bila nezadovoljna. Pa onda ni priče nisu bez ikakve osnove.

⁷ Kao što rob ne sme da se buni i suprotstavlja željama i zapovestima svoga gospodara, tako ni ti (jer si rob) ne smeš da se buniš protiv Sudbine. A Sudbina (heimarméne) je osnovno učenje i postulat stoičkih filozofa!

⁸ Homer *Odyss.* IX 413.

⁹ Hesiod, *Erga kai hemérai* 184.

¹⁰ Epiktet, III 24, 87

35. Epiktet kaže: „Nema čoveka koji bi mogao da oduzme slobodnu volju.“

36. On veli: „Treba umeti pronaći veštinu da blagovremeno izraziš priznanje i da dobro paziš na to da tvoja težnja bude vezana za uslov: da naše delo bude od koristi za sve, i da radimo ono što vredi; isto se tako moramo odreći neumerenosti uopšte i ne smemo izbegavati nijednu stvar koja nije u našoj moći.“

37. On kaže: „Ne radi se o ovome ili onome, nego o tome da li si budala, ili nisi.“

38. Sokrat je govorio: „Šta više volite? Da imate duše razumnih, ili nerazumnih ljudi?“ – „Razumnih.“ – „A kakvih razumnih? Zdravih ili rđavih?“ – „Zdravih.“ – „Pa zašto ih ne tražite?“ – „Zato što ih već imamo.“ – „Zašto se, onda, svadate i prepirete među sobom?“

DVANAESTA KNJIGA

1. Ako samome sebi ne zavidiš, onda možeš već sada imati sve ono do čega bi želeo da dođeš polako i zaobilaznim putem. To ćeš postići ako zaboraviš sve što je prošlo, ako budućnost prepustiš Providenju, a svoj sadašnji život ispuniš pobožnošću i pravičnošću. Pobožnošću, da bi voleo ono što ti je određeno, jer ga je priroda dodelila tebi i tebe njemu. Pravičnošću, da bi otvoreno i bez ustezanja kazivao istinu i radio po zakonu i kako treba. U tome te ne sme sprečavati ni zloba drugih ljudi, ni njihovo mišljenje, ni ono što će oni o tebi reći, ni telesni nagoni u tebi: onaj tvoj deo koji trpi, staraće se već sam o sebi. Ako si, dakle, kad najzad budeš morao da podeš sa ovoga sveta, uspeo da sve to odgurneš u stranu, ako poštuješ samo ono što je u tebi božje i ne bojiš se da svršiš sa životom, nego se plašiš samo zato što nikada nisi ni počeo da živiš po zahtevima prirode, onda ćeš biti čovek dostojan kosmosa koji te je stvorio, nećeš biti stranac u svojoj domovini, nećeš se čuditi svakodnevnim stvarima

kao da su one nešto neočekivano i nećeš više zavisi-ti od ove ili one obične stvari.

2. Bog vidi sve razumne duše potpuno nage, bez njihove telesne ljuske, bez omota i nečistoće. On samo svojim razumom dodiruje ono što se iz njega izlilo i prelilo u duše. Ako se i ti naučiš da tako radiš, onda će nestati mnogih uznemirenosti. Zar će onaj koji se ne brine za telo koje ga obuhvata gubiti svoje vreme vodeći računa o odelu, stanu, dobrom glasu kod ljudi, udešavanju i kindurenju?

3. Ti si sačinjen od triju stvari: od tela, duha i razuma. Prve dve od njih pripadaju tebi samo ukoliko si dužan da se o njima staraš. Samo je treći deo, u stvari, tvoj. Ako, dakle, od sebe, tj. od svoga duha, ukloniš sve ono što drugi ljudi govore ili rade, što si sam uradio ili rekao, što je pred tobom, pa te uzbuđuje, ili što je i bez tvoje volje pa tebi od tela koje te obvija ili od daha koji je vezan za telo; ako odbaciš sve čime te svetski vrtlog odvlači u taj kovitlac tako da ti razum ostane čist i oslobođen svega što mu je sudbina dodelila, oslobođen svega što mu smeta, jer radi pravično, poverava se sudbini i govori istinu; ako, velim, od toga razuma koji je u tebi izdvojiš sve ono što još zbog spoljnih uticaja ima u sebi, što je još skriveno u budućnosti ili što već spada u prošlost, ako od sebe napraviš čoveka kakvog pominje Empedokle:¹

¹ *Empedokle* (Empedoklés) iz Akraganta (Agrigento) na Siciliji (450. pre n. e.) bio je putujući lekar, mudrac, čudotvorac. Njegov život (smrt u krateru Etne) okružuju legende. Napisało je filozofsko delo

„okruglu loptu koja se i usred praznina raduje kruženju“ i ako se naučiš da živiš samo onako kako zaista živiš, tj. samo u sadašnjosti; onda ćeš biti u stanju da u miru, slozi, spokojstvu i prijateljstvu sa svojim genijem provedeš još ono malo vremena što ti je do smrti ostalo.

4. Često sam se čudio kako to da svako više voli sebe nego drugog, a ipak manje ceni svoje sopstveno mišljenje o sebi, nego mišljenje drugih ljudi. Kad bi neki bog ili razuman učitelj pristupio nekome i naredio mu da ne misli i ne razmišlja o sebi ništa što ne bi mogao i glasno izraziti, on to ne bi mogao izdržati ni jedan jedini dan. Tako se mi više bojimo onoga što će o nama reći naši bližnji nego onoga što mi sami o sebi mislimo.

5. Kako su bogovi koji su sve udesili tako lepo i sa ljubavlju prema ljudskome rodu mogli zaboraviti da poneke ljude, one, naime, koji su naročito dobri, koji sa božanstvom stoje takoreći u najprirodnijim odnosima i koji su svojim pobožnim i svetim delima stupili u naročito prijateljske odnose sa bogovima: kako je moguće da ti ljudi posle svoje smrti ne dođu ponovo na svet, nego nestaju za sva vremena? Ako je zaista tako, onda znaj da bi bogovi, kad bi bilo potrebno da bude drukčije, to svakako i

„O prirodi“: postoje četiri osnovna elementa, prvobitno ujedinjena u lopti („sphaíros“), ali se kasnije razdvajaju. Privlačenjem i odbijanjem tih elemenata („jubav i mržnja“) stvara se svet. Današnje životinje i ljudi razvili su se iz najneobičnijih i najsmešnijih likova („descendentna teorija“).

udesili. Jer, ono što bi bilo pravično, bilo bi i moguće, a kad bi to bilo prirodno, onda bi priroda to svakako i udesila. Pošto nije tako – ako zaista nije tako – moraš biti ubeden da tako nije ni smelo da bude. I sam vidiš da se takvim nepotrebnim raspravljanjem samo svađaš sa bogovima. Mi se, međutim, ne bismo tako raspravljali sa njima kad oni ne bi bili najbolji i najpravedniji. A ako su takvi, onda oni uređujući svet ne bi ništa propustili i ništa ne bi izostavili bez nekog razumnog razloga.

6. Nauči se da radiš i ono što ne daje nikakvu nadu za uspeh. Leva ruka je nespretnija za druge stvari, jer na njih nije naviknuta, ali jače drži uzde nego desna. To je zato što je na to navikla.

7. (Misli na to) kakvi će biti tvoje telo i duša kad te stigne smrt; i na kratkotrajan život, na bezgraničnost vremena iza i ispred nas, i na slabost svake stvari.

8. Uzročne stvari treba posmatrati nage; treba razmišljati o ciljevima ljudske radnje; o tome šta je trud, šta radost, šta smrt, a šta slava? Ko je kriv za nečije nespokojstvo? I o tome da nijedan čovek ne smeta drugome. Da je sve samo uobraženje.

9. Kad svoje principe privodi u delo, čovek treba pre da liči na pankratista, nego na gladijatora. Jer ovoga ubijaju čim ostavi na stranu mač kojim se brani, a onaj prvi još uvek ima svoju pesnicu i treba samo da je stegne.

10. Pronađi suštinu stvari raščlanjujući ih na tvar, razlog i cilj.

11. Čovek poseduje moć da uradi samo ono što će bog pohvaliti, i da radosno prima sve ono što mu on dodeli.

12. Ne prebacuj bogovima zbog onoga što priroda donosi sobom, jer oni ne greše ni dobrovoljno ni protiv svoje volje; ne prebacuj ni ljudima, jer oni greše samo protiv svoje volje. Znači, ne treba prebacivati nikome.

13. Kako je smešan i tuđ ovome svetu čovek koji se divi bilo čemu što se u njemu događa.

14. Postoji li neizbežnost sudbine, ili nepromenljiv red, ili blagonaklono Proviđenje, ili besmisleni nered, ili sila koja upravlja. Ako je to neizbežna sudbina, zašto se onda buniš? Ako je Proviđenje, koje možeš pridobiti za sebe, onda gledaj da i sam budeš dostojan božje pomoći. Ako je kaos bez vodeće sile, onda budi radostan što u tome vrtlogu ti sam imaš razum koji te vodi. A ako te talas povuče za sobom, onda neka odnese sobom ono bedno meso, ono malo života i ostalo. A tvoj duh ne može ti oduzeti.

15. Svetlost u svetiljci svetli sve dok se ne zagas i tek onda gubi sjaj. Zar će se onda istina, pravičnost i trezvenost u tebi pre vremena ugasiti?

16. Ako ti neko da povoda da posumnjaš kako je učinio nešto nepravično, ti se zapitaj: „Otkud ja mogu znati da li je to greška?“ A ako je stvarno uradio nešto nepravedno, onda pomisli: „On je sam sebe osudio.“ I odmah zatim: „On radi kao da je samome sebi izgrebao lice.“

Onaj koji hoće da rđav čovek ne greši, taj je kao onaj koji bi hteo da u smokvinom plodu ne bude soka, da dete ne plače, konj ne rže i da se ne dešava ništa drugo što se po prirodi mora zbivati. Šta može rđav čovek kad ima takve sklonosti? Ako ti imaš snage, onda ga leči!

17. Ne radi ono što ne dolikuje, ne govori ono što nije istina! Neka tvoja težnja bude...

18. Treba uvek gledati na celinu; na ono što u tebi izaziva predstavu, pa onda stvar protumačiti, raščlanjujući je na uzrok, svrhu i vreme u kome mora nestati.

19. Shvati jednom da u tebi postoji nešto što je jače i božanstvenije od stvari koje izazivaju tvoje strasti i koje te kao kakvu lutku povlače na sve strane. U kakvom je sad stanju moja duša? Valjda nije ispunjena strahom i sumnjičenjem? Ili požudom i nečim sličnim?

20. Prvo: ne treba raditi bez svrhe i bez namere. Drugo: podešavaj svoje težnje samo prema opštem dobru.

21. Pomisli da te uskoro neće biti nigde, da nećeš biti ništa, i da će to isto biti i sa stvarima koje sada gledaš i sa ljudima koji sada žive. Sve se stvari po svojoj prirodi moraju menjati, preobražavati i nestajati, da bi posle njih mogle doći druge.

22. Znaj da je sve samo tvoje mišljenje i da ono zavisi od tebe. Odbaci mišljenje, ako hoćeš, i bićeš kao krmanoš koji je zaobišao greben i stigao na mirnu pučinu, tu je sve mirno i zaliv je bez talasa.

23. Ma kakav bio posao koji se na vreme prekida, on ne trpi nikakvu štetu od toga što je pre-stao. Ni čovek koji je to delo izvršio ništa nije pretrpeo kad je ono prestalo. Isto je to sa svakim čovekovim delovanjem, i sa zbirom svih delovanja koje nazivamo životom: ako se on završi na vreme, onda tim završetkom ne pretrpi nikakvu štetu, a nema zla ni za onog čoveka koji je blagovremeno dovršio taj niz. Pravo vreme i granicu određuje, međutim, priroda, ponekad naša sopstvena, na primer u starosti, inače obavezno Svemir: njegovi se delovi menjaju i čitav se kosmos od toga snaži i stalno podmlađuje. Ono što je korisno celini, to je uvek lepo i uvek dolazi na vreme. Kraj života nije, dakle, za pojedinca nikakvo zlo, jer nije sramotno ako dođe bez naše volje i ako se ne protivi zajednici. Naprotiv, on je dobro ako dolazi u pogodno vreme za celinu, ako joj koristi i ako je sa njom u skladu. To je put kojim božanstvo nosi čoveka čije je kretanje slično božanskom i čiji duh teži istome cilju.

24. Treba imati pred očima ove tri stvari: ne radi ništa bez plana i radi ga tako kao da ga samo Proviđenje radi; za ono što ti se pri tom spolja desi, pomisli da se dešava ili slučajno, ili pod uticajem Proviđenja; a ni slučaju ni Proviđenju ne smemo prebacivati. Drugo: gledaj kako je stvoreno svako biće od svog rođenja, pa do trenutka kad dobije dušu i dok je opet ne vrati; iz kakve je pramaterije stvoreno i u kakve se materije opet raspada. Treće:

da bi te, kad bi se iznenada podigao i sa visine pogledao dole na ljudske stvari i na njihovo šarenilo, ispunilo prezrenje kad bi video kakva sve vazдушna i eterična bića žive oko tebe. A uvek bi gledao jedno i isto: koliko god bi se puta podigao u visinu, video bi da je sve kratkotrajno i jednoliko. I pored toga: sve je samo taština.

25. Odbaci od sebe priviđenje i spasen si. A ko ti brani da ga ne odbaciš?

26. Kad ti je ponekad teško, ti zaboravljaš da se sve dešava prema prirodi, da je to greška nekog drugog i zaboravljaš da se sve što se dešava tako oduvek dešavalo, da će se dešavati i da se dešava svuda. Onda, zaboravljaš i na to u kako je tesnoj vezi čovek sa ljudskim rodnom: to nije zajednica krvi ili semena, nego zajednica duha. Zaboravio si da je duh svakog pojedinca božanstvo i da od njega dolazi. Zaboravio si da niko nema ništa svoje, već da su i tvoje dete, i tvoje telo, pa čak i tvoja duša došli odande. Da je sve samo priviđenje, i zaboravio si, najzad, da svako živi samo u sadašnjosti i da samo nju gubi.

27. Treba se neprestano sećati ljudi koji su se u životu mnogo ljutili, koji su bili na vrhuncu slave, nesreće ili neprijateljstva i koji su na bilo kome položaju dostigli vrhunac. Onda treba misliti: Pa gde je sada sve to? Samo dim, i pepeo, i priča ili, čak, ni priče nema više. Dozovi u pamet sve ono što je na svome poljskom imanju radio, na primer, Fabije

Katulini;² što je u svojim vrtovima činio Lucije Lup; Stertinije u Bajama; Tiberije na Kapriju; Velije Ruf, i uopšte mržnju jednoga čoveka prema drugim stvarima. Kako je bezvredno sve ono na šta su oni bili tako gordi! I koliko je mudrije da u svakoj prilici budeš pravičan bez pretvaranja, skroman i do krajnosti poslušan bogovima. Jer je najstrašnija ona oholost koja se uznosi lažnom skromnošću.

28. Onima koji te pitaju: „Gde si ti video bogove i na osnovu čega zaključuješ da oni postoje te ih tako poštuješ?“ treba odgovoriti ovako: prvo, njih naše oči stvarno ne vide; a zatim: ja nisam video ni svoju dušu, pa je ipak cenim. Tako je i sa bogovima: da oni postoje, to zaključujem po dejstvu njihove moći koja mi se svuda javlja, i zato ih poštuju.

29. Blagostanje života sastoji se u tome da svaku stvar upoznamo u njenoj suštini i njenom biću: šta je njena materija, šta njen uzrok, i da od srca radimo pravično i govorimo istinu. Šta nam još preostaje, nego da se radujemo životu, nižući jedno de-

² *Katulini* je bio konzul za vreme Hadrijana 130. godine pre n. e. – *Lupus* je bio zaverenik protiv Hadrijana i bio je ubijen (bez careve dozvole). – *Stertinije* i *Ruf* su nepoznate ličnosti. – *Baje* (Baiae) je bilo raskošno morsko kupalište blizu Napulja na obalama Kampanije. Od građevina je preostalo samo nekoliko ruševina jer je kupalište propalo zajedno sa Rimom. – *Kapreje* (Kapréai), danas ostrvo Kapri (Capri), južno od Napulja, gde je rimski car Tiberije proveo poslednjih sedam godina svoga života. Da li zaista u divljem razvratu kao što to legenda priča, ili u usamljeničkoj povučeni, ne znamo. – *Velija* (Valia) je u Lukaniji.

lo za drugim, tako da između njih ne bude ni najmanjeg praznog mesta?

30. Postoji samo jedna sunčana svetlost, makar se ona razbijala o stene, gore i o bezbroj drugih predmeta. I zajednička supstanca je samo jedna, ako se drobi u bezbrojne telesne oblike. Postoji samo jedna duša, iako se ona deli na bezbrojne pojedinačne prirode i podleže naročitim ograničenjima. Samo je jedna duša sposobna za mišljenje, iako je prividno rastavljena. Ostali su delovi ovih stvari, kao disanje i ono što je njemu podređeno, bez osećanja i koji nisu u međusobnom srodstvu. Njih drže u jedinstvu um i težnja za istim ciljem. A duh na jedan naročiti način teži prema onome što mu je srodno, uvek je u vezi sa njim i to osećanje zajednice se ne prekida.

31. Šta bi ti želeo? Da večito živiš? Da osećaš? Da imaš nagone? Ili da rasteš? Pa da opet prestaneš rasti? Da se služiš svojim glasom? Da razmišljaš? Šta ti od svega ovog izgleda vredno da ga želiš? Ako je svaka pojedina od ovih radnji bez vrednosti, onda se obrati poslednjoj, i idi za razumom i bogom. Ali, ako te stvari ne ceniš i ako se ljutiš kad ih smrću izgubiš, onda se to sa tim ne slaže.

32. Kako je neznanat trenutak bezgraničnog i beskrajnog vremena koji je određen svakome od nas! Začas ga nestane u večnosti. I kako je neznanat deo celokupne supstance? Kako sićušan deo celokupne duše? Kako neznatnim delićem zemlje se ti provlačiš? Misli na sve to i ne smatraj za važno ništa

osim: da radiš kako te tvoja priroda vodi i da trpiš ono što ti Sveopšta priroda donosi.

33. Kako razumna duša upotrebljava sebe? Samo je to važno: sve ostalo je, i kad zavisi i kad ne zavisi od tvoje volje, samo prah i pepeo.

34. Da prezireš smrt, na to te najviše navodi misao da su i oni ljudi koji su nasladu smatrali za dobro, a bol za zlo, uprkos tome, prezirali smrt.

35. Onaj koji za dobro smatra samo ono što se u povoljnom trenutku desi, i kome je potpuno svejedno da li se upravlja po pravom razumu, da li vrši veći ili manji broj dela, i kome nije stalo do toga da li duže ili kraće vreme posmatra kosmos, tome ni smrt nije ništa strašno.

36. Čoveče, bio si građanin u ovoj velikoj državi: šta znači da li si to bio pet ili sto godina? Glavno je da si bio u skladu sa zakonima! Kakvo je zlo u tome što će te iz države isterati, ne tiranin ili kakav nepošteni sudija, nego sveopšta priroda koja te je i dovela u nju? To je kao kad bi pretor³ oslobodio dužnosti da igra glumca koga je uzeo u službu. Ali ja nisam odigrao svih pet činova, već samo tri. Dobro, ali u životu znače i tri čina čitavu dramu. Jer, kad će biti kraj određuje onaj koji te je isto tako nekada uveo u život, kao što je sada tvoj život završio. A ti si u svemu tome sasvim nevin. Zato pođi sa blagom misli, jer i onaj koji te zove pun je blagosti.

³ Broj pretora (prvobitno 6) porastao je kasnije na 14, njihova je bila da priređuju igre i zabave za narod.

SADRŽAJ

Miloš N. Đurić, STOIČKA ŠKOLA I MARKO AURELIJE . . .	5
I. Glavni predstavnici stoičke škole . . .	7
a) Stariji period	7
b) Helensko-rimski period.	9
1. Panetije.	9
2. Posidonije.	12
3. Stoičari u Tarsu	15
c) Pozni period.	17
1. L. Anej Seneka	17
2. Epiktet	21
II. Marko Aurelije	23
1. Život.	23
2. Učenje.	28

SAMOM SEBI

Prva knjiga	39
Druga knjiga	53
Trijeća knjiga	61
Četvrta knjiga	72
Peta knjiga	89
Šesta knjiga	104
Sedma knjiga	121
Osma knjiga	138
Deveta knjiga	155
Deseta knjiga	170
Jedanaesta knjiga	185
Dvanaesta knjiga	199

Marko Aurelije
SAMOM SEBI

Prevod sa grčkog
Albin Vilhar

Za izdavača
Miroslav Dereta

Glavni urednik
Dijana Dereta

Likovno-grafička oprema
Marina Slavković
Dijana Dereta

Korektura
Vladimir Janković

ISBN 86-7346-325-4

Prvo *DERETINO* izdanje

Tiraž
1000 primeraka

Beograd 2003

Izdavač / Štampa / Plasman
Grafički atelje *DERETA*

Vladimira Rolovića 30, 11030 Beograd
Tel./fax: 011/2512-221, 2512-461
www.dereta.co.yu, office@dereta.co.yu

Knjižare *DERETA*:
Knez Mihailova 46, tel: 011/627-934, 30-33-503
Banovo brdo, Dostojevskog 7, tel: 011/556-445

škole... Kad mu je poočim umro, 161, stupi on na presto, i tako se ispunio Platonov san o vladaru koji je u isti mah i filozof, φιλόσοφος ἔν ἁλούργιδι (Them. Or. 34p. 453, 5 D), kao i san kitajskog filozofa Meng-cea o vladanju prema moralnom načelu (Wang-tao). U tihim časovima najviše je voleo da razgovara sam sa sobom, tražeći utehe i potpore u filozofiji. Te razgovore ostavio je u aforističkom obliku i bez određena reda zabeležene u spisu *Razmatranja o samom sebi* (Τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία) u dvanaest knjiga. Taj spis neprestano je privlačio blagorodna srca i duboke glave, pa su mu ce divila i dva vladara, takođe filozofi: car Julijan, u čijoj satiri *Gozba ili Kronova svetkovina ili Kesari* car-filozof dobija prvu nagradu, i još posle više od hiljadu i pet stotina godina jedan nemački vladar-filozof i prijatelj filozofije i slobodne misli, Fridrih Veliki, koji je, kao i sam stoičar na prestolu, bio prvi sluga svoje države i koga je Volter, u jednom pismu Aržansu, nazvao Markom Aurelijem Severa, a Lametri Julijanom Severa.

Miloš N. Đurić

mala filozofska biblioteka

Razmatranja o samom sebi je dnevnik Marka Aurelija, rimskog cara i poslednjeg velikog predstavnika stoičke filozofije, u kome je car naslikao intimnog sebe, kao onaj umetnik što potomstvu ostavlja svoj portret, čini mu se kao da hodi po jesenjoj šumi, koja je puna mirisa od zlatnog i purpurnog lišća koje vene. Ono što najviše zrači iz toga dnevnika, koji nije drugo nego monolog iz tragedije velikog srca, jeste iskrenost carevih sopstvenih osećanja. Šta su bolovi napravili od njega kao čoveka, muža, roditelja i cara, a šta je on kao mudrac napravio od bolova! Sve što je car-filozof pisao o životu i ljudskoj bedi zadahnuo je osećanjima koja je sam negovao. Vidna je sumnja koja često izbija iz njegova verovanja, vidan je bol koji je bolovao u časovima sumnje, napor da razumom stečene misli pomiri s verom u svom osećanju, kao što je vidna i vera u nepobedivost ljudskog uma, koji ga spasava od asketske suvoće, kvijetizma i očajanja.

Miloš N. Đurić

ISBN 86-7346-325-4

dereta